

6. Jazyk a styl /84

IV. Od analýzy textu k analýze diskurzu

1. Poststrukturalismus /93
2. Jacques Derrida /94
3. Kniha - otevřené médium /97
4. Vyjádření přenesená a obrazná - tropy a figury /102
5. Konstitutivní metafory /109
6. Teorie diskurzu /112
7. „Dějiny idejí“ a hermeneutika /113
8. Michel Foucault /115
9. Problematika moci, hegemonie a násilí jako předmět zkoumání ze strany kritických teorií /117
10. Pojem ideologie a „ideologických znaků“ v raném sovětském období let dvacátých /122
11. Nemarxistické teorie diskurzu /123
12. Antonio Gramsci /126
13. Univerzální pragmatika a racionální komunikace Jürgena Habermase /129
14. Teun van Dijk /134
15. Výklad ideologické podstaty jazykových významů u Stuarta Halla /136
16. Konstruktivní strukturalismus Pierra Bourdieua /139
17. Postmarxistická teorie diskurzu Chantal Mouffové a Ernesta Laclaua /141

V. Metodologická východiska analýzy mediálního diskurzu

1. Jazyk a text ve výkladu sociálních jevů /145
2. Argumentace a struktura argumentu /149
3. Argumentativní funkce otázek v polemickém diskurzu /156

Závěr /159

Literatura /163

I. Jazyk a komunikace ve světě médií

1. Terminologický úvod do studia médií a komunikace

Pojmosloví a terminologie

Předkládáme-li čtenáři následující kapitoly jako jedno z možných uvedení do studia mediální komunikace a do analýzy textů, které v jejím rámci fungují, uvědomujeme si především potřebu vymezit obsah a rozsah klíčových výrazů **komunikace** a **média**. Právě vysvětlení jejich významu je totiž pro náš další výklad nezbytným předpokladem. Už proto, že za několik posledních desetiletí, tedy v době kratší, než představuje aktivní život jedné generace, se významy i frekvence užívání obou výrazů - a to nejen v češtině - zásadně proměnily. To platí nejen pro vyjadřování vědecké a odborné, ale i pro naprosto běžný hovor. Ještě frekvenční slovník češtiny Jelínka, Bečky a Těšitelové z roku 1961, zpracovaný na základě více než půl druhého milionu slov, udává u výrazu *komunikace* celkový počet pouhých jedenácti výskytů, sloveso *komunikovat* tu pak nenajdeme vůbec. Navíc nalezené doklady pocházejí výhradně z literatury technického zaměření, jde v nich tedy převážně o význam „veřejné dopravní prostředky, veřejná doprava, spojení, styk, obchodní nebo vojenský transport“. Ten je v jiném velkém slovníku přibližně ze stejné doby¹ doložen jen ukázkami z oboru dopravního a telefonního styku a z tehdy nově se rozvíjející matematické teorie informace. Stejně nevelký počet jedenácti výskytů uvádí zmíněný frekvenční slovník i u slova *médium*. A to ještě jeho převažující zastoupení, které se omezuje výhradně jen na příklady z umělecké literatury, vede s největší pravděpodobností k závěru, že spojitosti s tématy dnešních mediálních studií se mohou týkat jen velmi vzdáleně. Další sešit citovaného slovníku spisovné češtiny totiž na prvním místě heslo médium vysvětluje jako „zprostředkující osobu při tzv. parapsychologických, spiritualistických úkazech“, na druhém místě pak, a to se stylovou charakteristikou „knižní“

¹ Slovník spisovného jazyka českého, seš. 10, Praha, Nakladatelství ČSAV 1959.

(tj. jistou výjimečností poznamenaný), označuje význam „zprostředkující prostředí“, „zprostředkující činitel“.

Naproti tomu z dnešního pohledu výraz *komunikace* a jeho odvozeniny natolik zevšedněly, že ve slovnících, které se omezují pouze na nejnovější vývoj české slovní zásoby,² se už najde jenom méně častá odvozenina *komunikátor*, u slovesa *komunikovat* se pak registruje velký nárůst významů synonymních. Ten svědčí o jeho stylově bezpříznakovém užívání jak v běžné mluvě, tak v odborném jazyce nebo v žurnalistice – *podávat, podat, představovat (řešení, myšlenku, názor)*. O tom, že toto sloveso ztratilo zřetelný odstín cizosti nebo stylově či významově odlišnosti, svědčí i jeho nově se rozšiřující vazba se 4. pádem bez předložky – *komunikovat něco (schopnost vrcholových politiků komunikovat specifická řešení; výrobci komunikují benefit svých výrobků; komunikovat názor většiny, dokonce i s předponami odkomunikovat, skomunikovat se, vykomunikovat apod.)*. Slovesa *říkat, sdělovat, komunikovat* se tak ve většině kontextů chápou jako rovnocenná a díky svému významu i stylovému zabarvení se v řeči bez potíží zaměňují.³ Např. Praktická encyklopedie žurnalistiky a marketingové komunikace B. Osvaldové, J. Halady a kol. (2007) uvádí dvě samostatná hesla – **média** a **médium**. Singulárový tvar se definuje jednak obecněji, pro oblast komunikace (jako vše, co slouží uchování a přenosu sdělení v prostoru a čase), jednak specifičtěji, pro oblast žurnalistiky, zábavy a reklamy, jako označení technických prostředků a sociálních systémů sloužících masové komunikaci (s příklady tisk, rozhlas, televize, kniha, film, video, zvukové a vizuální záznamy apod.). Plurálový tvar zařazuje slovník do oboru masové komunikace a vymezuje ho jako souhrn prostředků, „které multiplikují sdělení veřejného charakteru a rozšiřují je směrem k rozptýlenému, rozmanitému, individuálně neurčenému publiku“.

Výrazným podnětem k nápadnému zvýšení frekvence výrazu *komunikovat* a jeho odvozenin v současné češtině se stal nárůst různých kvalifikačních

² Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1. Praha, Academia 1998, a Slovník neologizmů 2. Nová slova v češtině. Praha, Academia 2004.

³ V případech nadměrného zneužívání se však sloveso *komunikovat* místo *mluvit* jako výraz administrativně zabarvený s odstínem jisté knižnosti může stát i terčem oprávněného ironizování: *Nejčastějším výrazem, který na tiskovce padal, bylo slovo „komunikovat“. A úředníci ho dokázali použít v nejneuvěřitelnějších tvarech a souvislostech. Novináři se proto dozvěděli, že „ministerstvo dopravy komunikovalo dětské sedačky, komunikovalo pásy“ nebo že „kampaň splňuje veškeré atributy nových komunikačních přístupů k dané cílové skupině“. Na tiskovce zaznělo dokonce i to, že „ministerstvo komunikovalo o potřebě komunikace s mladými řidiči“. Možná, že by měli ministerští úředníci přestat s mladými lidmi „komunikovat“ a místo toho se s nimi začít normálně bavit (MFDnes, 2007).*

kurzů a školení, jejichž obsah naznačuje velký rozsah aktivit, které se v obecném povědomí s komunikací spojují. Zahnuje totiž umění jednat s lidmi, přiměřeně se i ústně i písemně vyjadřovat, dodržovat ortoepickou normu (zřetelnou mluvu a správnou výslovnost), pozitivně vystupovat, redigovat texty obecného i speciálního zaměření, argumentovat, osvojovat si zásady společenského chování. Hlavní náplní těchto kurzů bývají převážně praktická cvičení, která učí, jak řešit standardní i krizové komunikační situace. V každém případě množství kurzů podobného zaměření i publicita, která se jim věnuje, nasvědčují tomu, že komunikační úspěšnost začínají lidé považovat za jeden z nezbytných předpokladů pro stále narůstající počet povolání i zájmových činností.

Stejně jako výrazy související s komunikací se tedy v češtině posledních let vžilo slovo *médium* (častěji ovšem v plurálové podobě *média*) jako shrnující pojmenování pro hromadné sdělovací prostředky (tisk, rozhlas, televizi, film, CD-ROM, e-mail, internet apod.). V širším významu, ale řidčeji, se médii rozumí i lidský hlas, kniha, literární nebo hudební žánr, obraz, ve výtvarném umění barva nebo světlo, fotografie, plastika, zkratka vše, co historik komunikace W. Ong (2006) nazývá materiálním nositelem přenosu (transferu) informace z jednoho místa na druhé. V nejobecnějším, univerzalistickém pojetí jako médium (prostředník) mezi poznávajícím člověkem a okolním světem vystupuje přirozený jazyk. V souvislosti s tím Volek – Jiráček – Köpplová (2006) rozlišují **média primární** (přirozený jazyk a s ním spojené prostředky neverbální komunikace), **média sekundární** (technické prostředky umožňující překonávat časové a prostorové vzdálenosti – telegraf, telefon), **média terciární** jako hlavní předmět zájmu mediálních studií (masová média obracející se z určitého centra na velké skupiny příjemců) a konečně **média kvartární** (síťová a digitální, která se vyznačují důrazem na interaktivitu účastníků, to je možností příjemce vstupovat do interpersonálních vztahů s vysílajícím centrem nebo partnerem, aktivně se podílet na rozvíjení sdělované události nebo příběhu, např. *chat, skype, blog*, interaktivní počítačové hry). Toto uspořádání médií v sobě zároveň obsahuje důležitou hierarchii, v níž přirozený jazyk, nástroj dorozumění a spolu s tím i kolektivně uznávaná hodnota jako primární médium tvoří základ a východisko, na kterém se budují všechna média ostatní, nadstavbová.

Domyslíme-li uvedenou klasifikaci do důsledku, vidíme, že adjektivum *mediální* se stává nezbytnou složkou významu slova komunikace. Svou podstatou totiž žádná komunikace „nemediální“ ani být nemůže. Přesto sou-

sloví „mediální komunikace“ své oprávnění neztrácí. Naopak vyzdvihuje některé z příznakových vlastností jednotlivých uzavřených systémů „nepřímých médií“, např. jejich technologický, institucionální nebo hromadný charakter, který obsah a rozsah působnosti přirozeného jazyka jako primárního média rozšiřuje, transformuje nebo zintenzivňuje. Mluví se o tom, že současná společnost je „mediálně přetížena“, že i v rámci jednoho média dochází k zásadním zvrátům (pevná telefonní linka – mobil), že vliv nových médií a nových informačních technologií (NIT) nabývá takové intenzity, že to vede k zásadním proměnám celé společnosti, jíž se proto připisují atributy společnost informační, společnost znalostní, společnost vědění. Právě vzhledem k významové mnohoznačnosti slova *medium* si současné slovníky neologismů obvykle všimají jenom některých jeho nových nebo dříve méně obvyklých odvozenin, vesměs souvisejících s masově šířenou komunikací, ale také obecněji se zprostředkováním nějakého styku – *mediátor*, *mediální*, *mediatický* (přitažlivý pro veřejné sdělovací prostředky), *medializace*, *medializovaný*, *mediace*, *mediovaný* (zprostředkovaný) apod.

Jan Jiráček (2006, s. 15) právem upozorňuje, že výraz medializace nese dva poněkud odlišné významy. Jednak tu jde o sociální proces vyjadřující rychle narůstající úlohu komunikačních činností, které se prostřednictvím masových a síťových médií podílejí na posilování vědomí sounáležitosti mezi příslušníky daného společenství, jednak o zpracování a rozšíření nějakého tématu nebo problému médií (např. ve smyslu věty *Původně naprosto neveřejný obsah setkání se stal objektem nešťastné medializace*). Druhý z těchto významů se v povědomí mnoha lidí spojuje s jistou bulvárností nebo také ironií.

Pojem **medializace** (*mediace*) ve významu předpojatého zpracování určitého obsahu pro zpravodajský průmysl se stal ústředním tématem knihy představitele britské kritické lingvistiky Rogera Fowlera *Language in the News – Discourse in the Ideology of the Press* (1991). Ve svých názorech je Fowler do značné míry ovlivněn pracemi Stuarta Halla a autorů tzv. Glasgowské skupiny pro média (*Glasgow University Media Group, GUMG*), která zásadní výsledky svého výzkumu představila ve sbornících s příznačnými tituly *Bad News* z r. 1976 a *More Bad News* (1980). Způsob zpracování slovních, obrazových a zvukových složek zpravodajského textu se podle Fowlera vyznačuje hodnotovým zatížením. Úlohou kritické analýzy tohoto zatížení, ať už se uplatňuje vědomě nebo bezděčně, je zkoumat témata zpravodajství, toho, jak využívají přitažlivé příběhy a dominující paradigmaty, z jakých vycházejí zdroje, jak usilují o vytváření konsenzu, jak se blíží nebo vzdalují otevřené propagandě, co považují za samozřejmé (obecně přijímané) premisy

pro svá tvrzení, jak jsou ve zpravodajství zastoupeny a privilegovány nebo umlčovány určité hlasy a názory.

Další možnosti kritické analýzy otvírá zkoumání kontextů, do nichž jsou texty zařazovány, jaká je jejich kompozice, co zdůrazňují nebo naopak odsouvají a potlačují apod. Zpráva tedy není bezprostředním odrazem události, ale je produktem její medializace, jejímž nezbytným doprovodným jevem je **předpojatost** mediálních pracovníků – někdy manifestovaná, jindy skrývaná. Předpojatost (angl. výraz *bias*, jehož negativní významový odstín lze přeložit českými ekvivalenty *zkreslení*, *pokřivení*) tedy můžeme interpretovat jako výsledek názorového zázemí a svobodného nebo vynucovaného rozhodnutí autorů mediálních textů. Z pozic levicových hnutí poslední třetiny 20. století na Západě se však předpojatost definuje ideologicky jako „vazba mezi mediální produkcí a velkokapitálem, již je možné odstranit radikálními změnami v procesu zpravodajské produkce a zajištěním alternativních zpravodajských zdrojů“ (Fowler, 1991).

Od poloviny 20. století se v oblasti umění zformoval další pojem – **multimédia** (též *intermédia*). Multimédiím jde o totální působení na smysly, o organizaci šokujících happeningů zahrnujících hudbu v kombinaci s nejrůznějšími zvuky, řečí, filmovými projekcemi, výtvarnými efekty i připravenými a nepřipravenými scénkami, do nichž se mohou zapojovat i diváci. Jednu z variant intermediálních vystoupení vytvořila experimentální scéna Národního divadla *Laterna magika*, jejíž program byl poprvé uveden na výstavě Expo v Bruselu v r. 1958. Na její proslulost pak úspěšně navázal kinoautomat předváděný na světové výstavě v Montrealu v r. 1967. Ten zapojoval diváka do aktivní spoluúčasti na předváděném ději tím, že mu pomocí tlačítek umístěných na sedadle umožňoval rozhodovat o dalších alternativách předváděného příběhu.

2. Média a médiologie

Medium však ve vztahu ke komunikaci nevystupuje jenom v roli jejího pomocníka a zprostředkovatele. Právě v této souvislosti je proto na místě připomenout často citovaný výrok teoretika médií M. McLuhana, že již samo médium (volba užitého média) je poselstvím (McLuhan, 1991). Nástup každého nového média totiž vede k společenským změnám, jeden a týž obsah sdělení vyvolává odlišné účinky podle toho, zdali ho čteme, slyšíme v osobním kontaktu s jeho autorem, sledujeme v televizi, v rozhlase

nebo prostřednictvím jiného zdroje. Zvolené médium tedy utváří a zároveň i modifikuje možnosti a podobu komunikace a stává se tak významným zdrojem dynamiky společenských změn. Jak zdůrazňuje Jürgen Habermas (2000, s. 118), jak se proměňují média a spolu s tím i charakter komunikace, proměňuje se i struktura veřejnosti.

Názorný příklad vzájemné souvislosti mezi objevením a obecným rozšířením nových médií a zásadními proměnami společnosti představují posttotalitní země střední a východní Evropy. V nich totiž téměř současně se vznikem nových společenských formací, doprovázených změnou ekonomických vztahů, s nástupem volného trhu, nebývalých možností migrace obyvatelstva a dalších atributů svobodné společnosti, se objevuje a šíří internet a další síťová média, uplatňují se nejrůznější formy reprodukce tištěných i zvukových záznamů. V nedávné minulosti v totalitních zemích podezřívavě sledovaný „neschválený styk s cizími státními příslušníky“ a přísnou kontrolu tehdejších primitivních kopírovacích zařízení si dnešní generace uživatelů internetu dokážou představit jen stěží. Jen o málo později se podobným vývojem začíná vyznačovat i nástup moderních informačních technologií v nejlidnatější zemi světa – Číně.

Ze souvislosti mezi médiem jako materiálním nosičem informace a jejím komunikačním obsahem odvozují někteří francouzští teoretikové komunikace a médií (Bougnoux, 1991; Debray, 1991; Mainguenu, 1996) existenci autonomního vědního oboru – **médiologie**, rozšířeného zejména ve frankofonních oblastech. V jejich pojetí médiologie v sobě spojuje principy (a) disciplín humanitních, to je analýzu individuálních i společenských podmínek komunikace, sdělovaných myšlenkových obsahů a jejich jazykových forem, (b) disciplín technických, které souvisejí s vývojem a možnostmi jednotlivých komunikačních technologií, a (c) organizačních forem povahy právní a ekonomické. Bez ohledu na to, zdali médiologii považujeme za obor samostatný, nebo za jednu z možných dílčích složek komunikačních teorií, představuje to, co zmínění badatelé nazývají médiologickým aspektem komunikace, zásadní předpoklad zkoumání každého textu a cest jeho šíření. Jak zdůrazňuje Mainguenu, nelze odtrhávat obsah, který se sděluje, od materiálních a institucionálních podmínek, které průběh tohoto sdělování podmiňují a spolu s tím i ekonomicky a organizačně zajišťují.

3. Komunikační kanály

S problematikou médií souvisí i další klíčový pojem mediální komunikace – **sdělný (informační) kanál**. Rozumí se jím souhrn podmínek, které autorovi sdělení umožňují komunikovat s příjemcem. Označují se tak přenosové cesty určené pro šíření výrazů nesoucích významy.

Kanál vzniká výběrem některé z možností materiálního ztvárnění, vyslání a příjmu informace. Kanály se dělí podle toho, které smysly se do komunikace zapojují nebo v ní dominují (zrakové, zvukové apod.), podle nositele informace (lidský hlas v bezprostředním kontaktu, dopis, telefon, e-mail, fax, rozhlasová stanice, televizní kanál).

Druh komunikačního kanálu zapojuje jednotlivé smysly (a kombinace smyslů) účastníků komunikace (kanál zvukový, optický, taktilní neboli haptický, hmatový, audiovizuální apod.), spoluvytváří komunikační prostředí (soukromé, veřejné, oficiální, přátelské, antagonistické), komunikační žánr (hovor, debatu, veřejnou řeč) apod. Komunikační kanály podmiňují i jazykovou podobu sdělení (tempo řeči, výslovnost, volbu jazykových prostředků), mimiku i gestiku zúčastněných osob. V psaném jazyce mimice a gestice odpovídá interpunkce, volba typů písma, grafické rozvržení textu. Pomocí uvedených parametrů je pak možné charakterizovat jednotlivé druhy interakce. Např. telefonické spojení se vyznačuje zvukovým kanálem, časovou shodou produkce a recepce, různě odstupňovanou tendencí k neoficiálnosti (a s tím souvisejícím vyšším zastoupením nespisovných prostředků). Je-li záznam telefonického rozhovoru zasazen do veřejného diskurzu, např. při rozhlasovém nebo televizním přenosu, přejímá některé z jeho parametrů, např. režijní vedení, odpovídající technologické zařízení, stupeň oficiálnosti, očekávání vyššího jazykového standardu, který se vyznačuje charakteristickou volbou prozodických prostředků, slovní zásobou, větovou skladbou apod.

Některé informační kanály fungují na základě nejrůznějších sémiotických kódů verbálních i neverbálních – charakteristického oděvu, jídla, využití mýtů, reklamy, rituálů taktu a zdvořilosti apod. V širším smyslu se za neverbální sémiotický kód někdy považuje také ekonomická sféra směny zboží i průběh finančních toků, které s touto směnou blízce či vzdáleněji souvisejí. Ve sdělovací technice výraz kanál označuje kmitočtové pásmo (přesněji část kmitočtového spektra, která slouží vymezenému účelu, např. přenosu telefonickému, televiznímu apod.).

4. O síle působení mluveného slova

V recenzi na Hitlerovu knihu *Mein Kampf*, napsané pro Prager Presse v r. 1933, T. G. Masaryk (1998, s. 348–355) odmítá autorův názor, že každý významný dějinný počin se odehrál zásluhou velkých, sugestivních řečníků, a tedy rozhodně ne jako důsledek toho, že si lidé přečtou dílo některého z velkých spisovatelů. Masaryk tak zásadně popírá představu ostře vyhraněného protikladu mezi aktivizujícím pojetím veřejného řečnictví a k individuálnímu zamyšlení a k úvahám směřujícím (kontemplativním) tichým čtením psaného textu. V silném kontrastu se proti sobě vyhrocují na jedné straně masy strhující a masami manipulující akce – *vita activa*, na druhé straně introvertnější a k dlouhodobějším účinkům směřující psané slovo, vyzývající k individuální recepci – *vita contemplativa*. Hitlerova víra v řečníkovu bezmeznou moc nad shromážděnou masou lidí a Goebbelsovo fanatické přesvědčení o nezlomné síle masové propagandy také vyvolaly Hitlerův pozdější obdiv k architektu Albertu Speerovi a k jeho projektům. Jejich cílem bylo zbourat ty obytné čtvrti Berlína, ve kterých tehdy ve velkém počtu bydleli Židé, a přeměnit je na monumentální náměstí a rozsáhlá krytá shromážděniště, určená pro masová auditoria nacistických vůdců. (Dochované dokumenty i fotografie dokonce nasvědčují také tomu, že pro podobný projekt v Praze chtěl Speera využít někdejší říšský protektor Reinhard Heydrich.) Speerovy plány naštěstí nakonec zůstaly jen v hlavách nebo na papíře, ale virtuální spor mezi německým diktátorem a jeho českým recenzentem z počátku třicátých let na téma manipulace prostřednictvím síly mluveného slova zůstal otevřený. Stačí jen připomenout filmové záznamy se zfanatizovanými posluchači nacistických veřejných vystoupení. Ohromující a současně i zastrašující teatrálnost podobných scén, tolik charakteristická pro totalitní režimy (nejen) 20. století, už dnes u vnějšího pozorovatele nannoze nevyvolává ani pocit nadšení, ani pocit strachu. Možná jenom údiv a také zamyšlení nad tím, zdali se současné možnosti a účinky masové komunikace od těch minulých odlišují zásadně, nebo jenom intenzitou a vnějším efektem svého působení. Anebo také svým přesunem do sféry reklamy a masové zábavy.

Vztah mezi architekturou a potřebou vytvořit odpovídající fyzický prostor pro masová shromáždění – při politických jednáních, soudních sporech, při hrách a divadelních představeních – má dlouhou a pozoruhodnou historii. S rozlohou prostoru pochopitelně souvisela i předpokládaná

reakce publika, která se vesměs omezovala jen na hlasité vyjádření souhlasného nadšení nebo nespokojenosti a protestu. Alespoň z hlediska rozlehlosti a zalidnění poskytovalo auditoriu možnost řečových replik řecké městské osídlení (*polis*) a jeho tržiště, *agora*, kde se scházeli i posluchači veřejných vystoupení. V antickém Římě obdobnou roli jako agora sehrávalo náměstí, *forum*. (V turečtině takovým náměstím, na kterých se shromažďovali lidé, odpovídá v poněkud odlišných významových souvislostech v češtině rozšířený výraz *mejdán*). V Dionýsově divadle v Aténách, které bylo postaveno v r. 330 před naším letopočtem, se podle současných odhadů mohlo shromáždít na devatenáct tisíc diváků. Do amfiteátru v Efesu se jich vešlo až pětapadesát tisíc. Římský *Circus maximus* jich pojal sto padesát tisíc. I při vynikajících akustických vlastnostech těchto prostorů se ovšem dá předpokládat, že shromáždění se dávalo strhnout spíše jen celkovou atmosférou, zrakovými a sluchovými podněty a chováním svých sousedů než soustředěným poslechem mluveného slova. Vznik nejstaršího evropského parlamentu, islandského *althingi* (ze staroislandského *al* – všechno, veškerý, *thing*, shromažďovat se), se datuje do období kolem roku 930. Tam se volení zástupci lidu pravidelně (vždy v polovině měsíce června) scházeli na rozsáhlé plošině zvané *Thingvellir*, která byla víc než z poloviny zarámována kulisou skalního útesu. Také tam se počet účastníků – delegátů obcí, kteří se na místo dostavili i s rodinami – odhaduje na několik tisíc.⁴ Větší množství lidí, kteří se podílejí na utváření reálného auditoria, se stěží může sejít i na náměstích velkých novodobých měst, kde se hlasové možnosti řečníků díky vyspělé reprodukční technice mnohonásobně zvýšily. Konec 20. století však přinesl zásadní změnu – skutečné shromáždění fyzických osob, auditorium reálné, co do rozsahu i významu ustoupilo donekonečna se rozšiřujícímu internetovému a interaktivnímu auditoriu virtuálnímu.

⁴ Vedle volených zástupců, jimž se říkalo *godar*, se shromáždění, které trvalo několik dní, směli zúčastnit všichni svobodní lidé z ostrova a jejich rodinní příslušníci. Centrem shromážděniště byl skalní výčnělek zvaný *Lögberg* (Justiční pahorek), na němž seděl mluvčí parlamentu, který vyhlášoval rozhodnutí parlamentu a nové zákony. Významnou roli při rozhodování o nových zákonech měl justiční výbor parlamentu, *Lögretta*, který měl rozhodující slovo při řešení právních sporů, schvalování nových zákonů a výjimek ze zákona.

5. Komunikační obrat ve vědeckém a filozofickém myšlení 20. století

Díky svému zaměření na univerzální podmínky lidského dorozumívání zaujala od druhé poloviny 20. století teorie komunikace a její pojmový aparát klíčové postavení ve filozofii, ve speciálních vědách i v mnoha oblastech praktické lidské činnosti. V této souvislosti se mluví o příklonu mnoha oborů k jazyku, o jejich komunikačním obratu, své hranice rozšiřuje problematika komunikativního jednání i proměny nejrůznějších typů médií. Tím, že komunikativní jednání, to je získávání, zpracování a předávání informací, se stává podstatnou součástí všech lidských činností v konkrétních situacích přirozeného světa, který nás obklopuje, že je vyjádřením našich subjektivních plánů, cílů a zájmů, plní zároveň i důležitou úlohu poznávací, gnozeologickou.

Svou přitažlivost pro vědecké zkoumání získávaly obory zabývající se komunikací (*communication studies*) od druhé poloviny 20. století, kdy se v nich začaly propojovat nejrůznější myšlenkové proudy vycházející z behaviorálních, sociálních a humanitních věd. Badatelé si tak stále více uvědomovali styčné body mezi sociologií, politologií, výzkumy veřejného mínění, sociální psychologií, analýzou reklamy a propagandy, teoretickou i aplikovanou lingvistikou, sémiotikou, teorií argumentace, antropologií, teoriemi médií, neorétorikou apod. Všechny tyto obory zároveň v sobě zahrnují silný aspekt praktických komunikačních dovedností i technologických podmínek komunikace. Komunikační technologie se staly předmětem zájmu nově vznikajících oborů - kybernetiky a matematické teorie informace.

Ústředním pojmem komunikace je přirozený jazyk ve své ústní i písemné podobě. Přesto pozornosti mnoha badatelů neunikají ani komunikační systémy neverbální. K nim patří **kinezika** (studium gest, mimiky a pohybu těla při komunikaci), **proxemika** (studium vzdálenosti mezi komunikujícími osobami při vzájemném kontaktu - *face-to-face*), **haptika** (studium tělesných kontaktů mezi komunikujícími osobami), **zkoumání paralingválních jevů** (intonace, proměn intenzity hlasu). Tyto jevy, které se zásadním způsobem podílejí na konstituování sociálního významu komunikačních aktů, se zkoumají především ve vztahu k vymezenému kulturnímu prostředí.

Spolu s významem teoretickým si však lidé stále více uvědomují význam studia jazykové komunikace i po stránce praktické. Ta zahrnuje jak problematiku pohoťového utváření (stylizace) textů, tak problematiku porozumě-

ní jejich smyslu, interpretace. Funkčně zdůvodněná a konkrétní situaci sdělování přiměřená komunikace tak nabývá schopnost nastolit dorozumění a konsenzus, v opačném případě ale rovněž může vyvolat poruchy v sociální interakci, narušovat předpoklady smysluplného dialogu. Komunikace je také nezbytným předpokladem každé společné pracovní činnosti a společného řešení problémů (Janoušek, 1984). Prostřednictvím komunikace se člověk otvírá nebo uzavírá jiným lidem, dovoluje jim podílet se na utváření své vlastní identity (vjemů, pocitů, prožitků, poznatků, názorů), nebo se jim odcizuje a vzdaluje. V tomto smyslu není komunikace ničím abstraktním, ale stává se živým projevem a věrným, někdy však také nekonečně zkreslujícím zrcadlem naší všednodenní existence ve světě.

6. Přenosové a konstitutivní modely jazykové komunikace a jejich zdroje

Informace se nepředávají, ale v rámci společenských systémů sdílejí

Krajně zjednodušená představa o komunikaci vychází z toho, že odesílatel vyjádří určitý obsah, který chce sdělit, prostřednictvím materiálního nositele (nejčastěji mluvených nebo psaných slov) a předá ho příjemci. Přirovnáme-li tuto činnost k přepravě a distribuci nějakého choulostivého zboží, třeba pomerančů, pak hlavní starostí odesílatele i dopravce je to, aby dodávka došla nepoškozená, aby mezi chutí, vůní, tvarem a barvou pomerančů v době jejich zabalení, odeslání a prodeje na straně jedné a výsledné konzumace na straně druhé nebyl žádný rozdíl. Technologicky orientovaný badatel by tento vztah vyjádřil tvrzením, že funkcí komunikace je dosáhnout toho, aby signál vycházející od odesílatele sdělení se shodoval se signálem, který příjemce obdrží a zpracuje. Pokud tomu tak není, brání úspěšné komunikaci bariéry technické povahy, které je třeba co nejvíce redukovat nebo raději přímo odstranit.

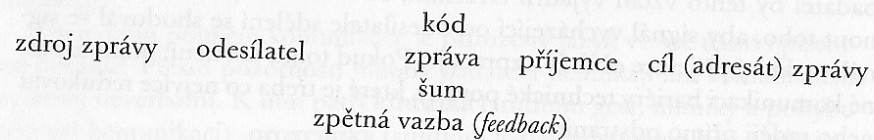
Lineární přenosový model jazykové komunikace

Tento model jazykové komunikace právě z představy o shodě mezi signálem autora a signálem příjemce vychází. Jeho stoupenci předpokládají, že jednotlivé složky komunikačního procesu (autor, příjemce, jejich znalosti a pocity, jazyk, komunikační prostředí) jsou před začátkem komunikace přesně vymezeny a že se v jejím průběhu nemění. Proto přenosový model vychází převážně z perspektivy dvou lineárně spojených účastníků komu-

nikace, kteří v průběhu interakce mají možnost pomocí zpětné vazby případná nedorozumění zaviněná špatnou kvalitou kanálu nebo odlišným pochopením jazykového významu neustále korigovat. Předpokládaným objektem přenosového modelu se tak stává příjemcovo přesné postižení autorova sdělného záměru, nebo alespoň co největší přiblížení k němu, překonávání překážek převážně technického rázu (např. snaha odstranit nebo snížit rušivý šum). Není tedy náhodou, že mezi první autory tohoto modelu patřili v padesátých letech minulého století komunikační inženýři a badatelé v oblasti teorie řízení, kterým šlo především o zachování kvality signálu a o optimální využití kapacity přenosových kanálů v telefonických hovorech. S jejich výzkumy také souvisely i práce odborníků na matematickou statistiku, teorii informace a kybernetiku.⁵ V jejich pojetí se pojem informace příliš nespojuje s významovou (sémantickou) stránkou sdělení, ale s mírou statistické uspořádanosti a rozlišitelnosti prvků (hlásek, písmen, slov) v určitém souboru (jako opaku jeho *entropie*, která udává míru jeho neuspořádanosti, a tudíž také nízké informativnosti a velké míry nadbytečnosti, *redundance*).

Důležitou vlastností přenosového modelu je striktní oddělení předkládaného textu od jeho publika. Publiku se tak předkládá hotový text (v podobě tištěného média, divadelního představení, filmu), podíl publika na komunikaci se omezuje na recepční aktivitu, na větší nebo menší míru porozumění.

Přenosový model znázorněný pomocí schématu, které v roce 1949 publikovali Claude Shannon a Warren Weaver (1949):

Pojmu zpětné vazby, který je svým původem součástí technologického přístupu ke komunikaci, věnovali od padesátých let 20. století značnou

⁵ V českém prostředí tuto situaci postihuje zejména překladový sborník *Teorie informace a jazykověda* (red. L. Doležel), Praha, Nakladatelství ČSAV 1964, na který navázala řada domácích výzkumů o statistických zákonitostech češtiny, zejména o frekvenci slov, fonémů a grafémů.

pozornost představitelů směru „pragmatika lidské komunikace“ v kalifornském Palo Alto (antropolog a filozof G. Bateson, psychiatři P. Watzlawick, J. B. Bavelasová, Don D. Jackson, srov. Watzlawick et al., 1999). Právě díky existenci zpětné vazby chápeme komunikační vztah jako kruh, ve kterém kategorie začátku a konce ztrácejí svůj smysl. Např. ve stále se vyostřujících předvolebních vystoupeních každá reakce jako článek řetězce dalších reakcí není ničím jiným než zpětnovazebným vztahem k tomu, co po obvodu kruhu předcházelo. Tato situace, kterou pragmatikové ze skupiny v Palo Alto nazývají **cirkularitou komunikačních vzorců**, nás přivádí k tzv. Thomasovu teorému,⁶ jenž má podobu podmínky: Berou-li lidé jisté situace jako reálné, pak tyto situace, ať už reálné, zkreslené nebo úplně smyšlené, vedou k naprosto reálným důsledkům. Vznikne-li tedy kolem nějaké události mediální kampaň, pak se tato kampaň rozvíjí a vede k četným důsledkům bez ohledu na to, že ve skutečnosti se tato událost odehrála zcela jinak – nebo se dokonce neodehrála vůbec. Stejně tak potvrzuje platnost Thomasova teorému politik využívající prakticky neomezené možnosti, které mu nabízejí masová média, aby prostřednictvím tisku, rozhlasu, televize, osobních blogů donekonečna rozvíjel a vyvracel i ty nejmalichernější poznámky, jimiž se cítí osobně dotčen. A ovšem především proto, aby udržoval a ještě více posiloval svou mediální existenci.

Badatelé ze skupiny v Palo Alto opírají svá studia o následující axiom: V jakékoli interakci „nelze nekomunikovat“. I mlčení tedy vyjadřuje nějaký postoj – nebo neexistenci jakéhokoli postoje. Komunikaci tak chápou jako systém tvořený velkým počtem verbálních i neverbálních kanálů – významnou komunikativní funkci v něm vedle slov zaujímá mlčení, dále kinézické prostředky jako gesta a mimika a v neposlední řadě také proxemika (fyzická vzdálenost mezi účastníky hovoru) a tělesné pozice, jaké člověk zaujímá (při poslechu státní hymny, při vynášení rozsudku u soudu, při slavnostní vojenské přísaze, při přednesu promoční sponze apod. povstane, při některých částech církevního obřadu poklekně apod.). Kulturní společenství tak badatelé z Palo Alto přirovnávají k orchestru bez dirigenta a partitury, v němž se každý hráč snaží uplatnit svůj komunikační part. Právě v oblasti mediální komunikace se váha a funkce neverbálních prostředků často zvy-

⁶ W. I. Thomas, *Person und Sozialverhalten*. In: E. Volkart (ed.), Luchterhand, Neuwied 1965.

šují tím, že se komentují a tematizují verbálně, např. „*Když slyším takový názor, musím opravdu zdvihnout obočí.*“ – „*ČEZ podle ministra nevyužil dobrou příležitost mlčet.*“ – „*Tomu se musím jen tiše usmívat.*“ – „*Mračím se na politiky, kteří nad takovými názory opovržlivě mávají rukou.*“ – Moderátor při televizní debatě: „*Vy jste teď vrtěl hlavou. Proč vrtíte hlavou, pane poslanče?*“

Historicky se jistá přiměřenost přenosového komunikačního modelu prosazovala v období vzniku a stabilizace moderních centralizovaných států, soukromého vlastnictví, obchodních cest, masového tisku, novodobé vědy, školských a vzdělávacích systémů. To všechno zároveň znamenalo silný podnět pro rozvoj stále vyspělejších komunikačních technologií. Právě díky jim se totiž rychle šířila optimistická očekávání možností nezkrasleného vzájemného porozumění lidí, kteří žijí v kulturně monolitním, technologicky ustavičně se zdokonalujícím světě.

Metaforu přenosu komunikačního obsahu (a od ní odvozené představy o transakci, dodávce, daru, vlastnění, obdržení) podrobil odmítavé kritice německý sociolog Niklas Luhmann v knize *Sociální systémy. Nárys obecné teorie* (Luhmann, 2006). Podle něho je metafora „komunikačního přenosu“ zavádějící ze dvou důvodů. Především proto, že v komunikaci nejde o předání něčeho, co autor „odevzdá“ příjemci (tedy o vztah mezi „dát“ a „přijmout“), ale pouze o vyslaný podnět, o jehož zaznamenání a výsledném smyslu příjemce teprve rozhodne. Z toho pak vyplývá i důvod druhý – v žádném případě není možné s jistotou předpokládat, že signál vycházející od autora a signál přijatý a pochopený příjemcem budou totožné. Ve své knize *Wahrheit und Methode* (Pravda a metoda) z r. 1960, která je jednou ze zásadních prací moderní filozofické hermeneutiky, Hans-Georg Gadamer říká, že „nikdy nerozumíme textu stejně jako jeho autor“ a že naše rozumění nemusí být ani lepší, ani horší než rozumění autorovo. Nezbytným předpokladem komunikační úspěšnosti se proto stává otevřenost dialogu, přiznání, že pravda může být i na straně opačného názoru, než je ten, který zastáváme my.

Další analýzy, které se soustředily na rozvoj fenoménu masové komunikace, brzy ukázaly, že lineární přenosový model bude třeba buď doplnit, nebo nahradit modelem složitějším, který by bral v úvahu odlišné kontexty autorů a publika. Herold Lasswell (1948) doplnil schéma komunikačního vztahu o další členy, které pod názvem *elementa narrationis* (prvky vyprávění) formulovala již antická rétorika – někdo říká něco, někomu, v nějakém prostředí, s nějakým účinkem. Na Lasswella později navázali další autoři (Platte, Lamser, Gerber, Maletzke, Janoušek), kteří se v předkládaných

komunikačních schématech pokoušeli o stále přesnější postižení reálných situací komunikačních procesů.

Chápeme-li pojem **model** jako krajně abstrahovaný obraz zkoumaného jevu přístupný pozorování daleko lépe, než by tomu mohlo být v případě originálu, pak dojdeme k závěru, že přenosový komunikační model se nejlépe hodí pro charakteristiku dokumentů administrativně-právní povahy (oznámení, vyhlášek, předpisů, pokynů, v menší míře však už zákonů), technických návodů, z mediálních žánrů pak zejména zpráv. Z vědních oborů se s úsilím o jednoznačnou shodu mezi autorským sdělným záměrem a pochopením ze strany příjemce textu nejčastěji setkáváme u formulací v matematice, logice, fyzice, chemii, medicíně a obecněji – ne však vždy – v oborech přírodovědných vůbec.

Konstitutivní model jazykové komunikace

Na opačném pólu vzhledem k modelu přenosovému stojí komunikační model **konstitutivní** (někteří mediální odborníci v tomto významu užívají synonymní výraz rituální, někdy též kulturní, který je však podle našeho názoru poněkud specifitěji vymezený, srov. Jiráček – Köpplová, 2003). Zatímco v přenosovém modelu zaujímá dominantní postavení autorský záměr a předpoklad jeho přiměřeného vyjádření a posléze nezměněného uchování v průběhu komunikace, model konstitutivní naopak vychází z rozhodující úlohy **příjemce sdělení** při komunikaci a z rozsáhlého repertoáru jeho interpretačních možností. V jazyce technologů to pak odpovídá předpokladu, že signály odesílatele a porozumění příjemce se z různých důvodů (kvůli nejednoznačné povaze jazyka, nevhodné nebo záměrně temné stylizaci, rozdílnosti odesílatelova a příjemcova prostředí, jejich znalostí a zkušeností, kvůli ztíženým technickým podmínkám komunikačního spojení apod.) spíše odlišují, než zcela shodují. Má-li tedy příjemce nějakému sdělení opravdu porozumět – a to je ve většině případů bezprostředním cílem každé komunikace –, pak jeho snaha nemusí vést jenom k tomu, aby se snažil smysl sdělení daný autorským záměrem (ostatně s výjimkou aktuálně probíhajícího dialogu jen málokdy zcela dostupným) v jeho původní podobě důsledně rekonstruovat. Ve skutečnosti tomu bývá právě naopak. Obvykle totiž příjemce vědomě nebo podvědomě usiluje o to, aby si předpokládaný smysl zvukové nebo grafické podoby textu dotvořil, přizpůsobil, nově konstruoval, popř. dekonstruoval, a podřídil tak vlastním záměru, prostředí, zkušenostem. Protože v dalším výkladu budeme počítat s tím, že podstatu komunikace výstižněji postihuje sofistický model

konstitutivní než skutečnou situaci dorozumívání zjednodušující model přenosový, pak pokud možno také omezíme užívání technologií ovlivněných termínů *sdělení, zpráva, odesílatel, kód* apod. a více se přikloníme k terminologii oborů humanitních a sociálních (*autor, text, diskurz*), které přiměřeněji (i když leckdy vágněji) postihují významovou a antropocentrickou stránku komunikačních procesů a chování jejich účastníků.

Principy konstitutivního modelu vysvětluje Stuart Hall ve stati *Kódování/dekódování* (2001, česky 2005) tak, že proces vzniku, stylizace (kódování) textu je produktem institucionálních vztahů, profesních zvyklostí, zatímco proces rozumění (dekódování) je závislý na mocenských vztazích uvnitř společenské struktury, na politických a kulturních dispozicích. Průběh obou procesů nemůže být symetrický, protože je ovlivněn sociálními rolami a strukturálními rozdíly mezi autorem a příjemcem sdělení. Kódování vytyčuje hranice dekódování, je obecným návodem pro porozumění, ale nemá schopnost ho ani předepisovat, ani význam sdělení zaručovat.

Konstitutivní model komunikace má však své oprávnění nejen v masové komunikaci, ale i v oblasti s vysokými nároky na exaktnost dorozumění, jako je věda a její obecná metodologie. Dokládá to např. práce německého filozofa a jednoho z typických představitelů postmoderny P. K. Feyerabendova *Wider den Methodenzwang* (Proti metodě) z r. 1976. Autor tu vychází z předpokladu, že i vůči nejuznávanějším teoriím a jejich interpretacím je vždy třeba vytvářet alternativy.⁷ Pro Feyerabendova je charakteristický jeho epistemologický princip *anything goes*, vše je dovoleno, v jehož duchu názory, které se zprvu jeví jako náhodné, neracionální, menšinové, bizarní, tedy jdoucí „proti metodě“, často bývají zdrojem pokroku a překvapivých objevů. (S tímto principem souvisí i Feyerabendova oprávněná kritika naivních představ některých kvantitativně orientovaných badatelů, že nekonečné rozšiřování souboru zkoumaných korpusových dat učiní jejich závěry věrohodnější a v důsledku toho i odolnější vůči možnému zpochybnění.) Pro fungující vědu je tedy nezbytná pluralita teorií. Tím se zároveň rozvoj vědy stává neslučitelný s mocenskými nároky totalitní společnosti (a někdy i určité vědecké komunity, která si tuto moc uzurpuje) na její regulaci. Ne náho-

⁷ B. Fajkus (2005) nazývá Feyerabendův přístup metodologickým anarchismem. Empirie a pozorovatelná fakta jsou podle tohoto přístupu sekundární, odvozená z příslušné teorie a jí také podřízená. Výrok o pozorování (protokol o zjištěných skutečnostech) získává význam teprve interpretací, to je teorií, která je schopna vysvětlit, co vlastně pozorujeme. Se změnou teorie se tedy mění i význam pozorovaného.

dou se proto výraz *alternativa* objevil i v názvu knihy Miloslava Petruska *Alternativní sociologie* (1992), která pro moderní českou sociologii po dlouhé odluce znamenala počátek nové orientace oboru. Číst a rozumět alternativně ovšem neznamená sdělovaný význam zkreslovat, ale číst se smyslem pro rozpory a skryté významy textu nebo převládající metody, objevovat v nich nové možnosti výkladu.

zároveň stává nezbytnou konstitutivní složkou všech jazykových významů. Interpretace odborného, mediálního i uměleckého textu, hledání právně korektního argumentu, vyslovení etického soudu, užití politicky účinné strategie, to všechno závisí na tom, jak člověk světu a jazyku, jímž o něm rozmlouvá, rozumí, jak svět vykládá a jaké postavení v něm zaujímá.

Velké téma kontingence tedy není tématem nastoleným teprve postmoderním myšlením, jakkoli se pro toto myšlení stalo příznačné. Zakončíme proto jeho výklad citátem z význačného brněnského sociologa meziválečného období Inocence Arnošta Bláhy (1879–1960). Ve své systematické, po-smrtně vydané knize Sociologie (1968) v kapitole věnované metodám píše: „... jest nutno si uvědomit to, o čem nás poučuje sociologie vědění, jak totiž naše vědění a skutečno a naše pojetí pravdy je determinováno sociálními a kulturními okruhy, v nichž jsme byli vychováni a do nichž jsme byli vřaděni, takže to, co pokládáme za skutečno a za pravdu, jest vlastně skutečno a pravda nikoli ve své objektivní povaze, nýbrž jak jsou viděny skrze názorové a hodnotové systémy, které výchovou a sociální sugescí staly se nerozlučnou součástí našeho psychického vybavení. Nejsme-li si vědomi tohoto sociálního determinismu, ztotožníme snadno tyto dva druhy skutečna a pravdy, nebo spíše pokládáme za objektivní skutečnost a objektivní pravdu to, co jest jejich partikulárním pojetím, a nenajdeme ani možnosti, ani cesty, ani snahy od tohoto partikularismu se oprostit.“

III. Jazyk a média

1. Komunikace jako dialog

Skutečnost utvářená slovy

Vzhledem k tomu, že jsme na počátku našich výkladů postavili do popředí naší pozornosti konstitutivní model jazykové komunikace, zproblematizovali jsme zároveň její ústřední cíl a smysl, jímž je porozumění významu sdělení.

Obvykle rozlišujeme význam **referenční** (znak vztahujeme k mimojazykové skutečnosti /referentu, denotátu/, např. výraz *stůl* k předmětu, který čeština tímto výrazem označuje, ať už jde o předmět fyzický nebo abstraktní, např. *kulatý stůl* jako symbol rovných příležitostí k mluvení mezi těmi, kdo u tohoto stolu zasedli, nebo *zelený stůl* jako symbol administrativního rozhodování bez potřebných hlubších znalostí) a **kontakťový**, interaktivní (prostřednictvím znaku někoho oslovujeme, ovlivňujeme, obracíme se na něho, snažíme se u něho vyvolat bližší nebo vzdálenější asociace). Spojením referenční a kontakťové funkce znaku se dostáváme k obecnému pojetí jazykové komunikace jako jednoty informačního obsahu s oslovením příjemce, jejíž dominantní funkcí je vést k porozumění.

Vůči referenčnímu, bezprostřednímu (denotativnímu) významu se klade do protikladu význam **konotativní**, to je soubor představ (asociací), které se s bezprostředním významem spojují. Konotací se obvykle rozumějí všechny významy, které slovo (nebo obecněji znak) v příjemci díky jeho znalostem a zkušenosti vyvolá.

Podle Barthesa na první dva stupně semiózy, denotaci a konotaci, navazuje ještě stupeň třetí – tvorba mýtu. **Mýtus** je „systém komunikace, sdělení, nikoli pojem či idea. Je to určitý modus signifikace, určitá forma. Nedefinuje se předmětem svého sdělení, ale tím, jakým způsobem toto sdělení vyslovuje“ (Barthes 2004, s. 107). Předpokladem vzniku nových mýtů je skutečnost, že instituce moderního světa (kultura, média, politika, reklama) staré mýty reprodukuje a nové jsou schopny podle potřeby neustále vytvářet.

Referenční významy ustupují do pozadí tam, kde mluvčímu nebo pisateli jde téměř výhradě jen o vytvoření nebo udržení kontaktu s příjemcem. V takovém případě mluvíme o **fatické** funkci komunikace. Témata fatické komunikace bývají většinou neutrální (zdvořilostní, rituální), např. o počasí, zdraví, o rodině, o práci; výstižně je můžeme charakterizovat úslovím „aby řeč nestála“. Jejich užití nebo naopak vylučování a tabuizování se těsně váže na určitou kulturu a na etnické nebo národní zvyklosti.

V této souvislosti se ještě vrátíme k otázce znakové teorie jazyka, **sémiotiky**, a připomeneme její rozdělení, navržené Charlesem Morrisem v jeho *Základech teorie znaků* z r. 1938, na syntaktiku, sémantiku a pragmatiku. Tyto tři součásti se zabývají jedním a týmž procesem označování, semiózy, ze tří hledisek – podle vzájemného vztahu mezi znaky (syntaktika), podle vztahu znaku k označovaným jevům (sémantika) a podle vztahu znaku k jeho interpretům (pragmatika). Jednota těchto tří kritérií, a tím zároveň jednota sémiotiky, je dána tím, že každá z těchto částí nutně zahrnuje ty ostatní. Chování uživatelů znakového systému, kteří chtějí dosahovat porozumění (pragmatika), tak nutně předpokládá, že tito uživatelé znají významy jednotlivých znaků (sémantiku) a že jsou obeznámeni s pravidly jejich uspořádání (syntaktikou). Na druhé straně má-li komunikace úspěšně fungovat, znalost syntaxe a sémantiky bez znalosti kontextu fungování znaků a zacházení s nimi (tedy bez pragmatiky) se musí nutně jevit jako nepřiměřená a nedostatečná.

Pojmy znaku a znakovosti díky své pozoruhodné historii vycházející z kořenů řeckého stoicismu a ze spisů helénistického a raněkřesťanského období (např. sv. Augustina) se již odedávna považují za stálice filozofického myšlení. A pochopitelně nejen filozofického. Do popředí vědeckého zájmu ve 20. století se dostala zásluhou Peirceovou a de Saussurovou. V rámci pražského strukturalismu se jí od třicátých let 20. století zabývali literární vědec a estetik Jan Mukařovský, etnolog Petr Bogatyřov, lingvista a literární vědec Roman Jakobson, lingvista Sergej Karcevskij, anglista Bohumil Trnka, teatrolog Jiří Veltruský, literární historik Felix Vodička a mnozí další. Privilegované postavení ve společenských vědách získává sémiotika zvláště poté, co v roce 1964 vycházejí Lotmanovy *Lekcii po strukturalnoj poetike*, Barthesovy *Éléments de sémiologie* a na univerzitě v Indianě ve Spojených státech je jí věnována mezinárodní konference. Významnou roli teoretika a propagátora sémiotiky sehrál zejména italský filozof, literární vědec a spisovatel Umberto Eco.

Spolu s tímto rozkvětem oboru se však objevily i četné námitky kritické (srov. o nich Glanc, 2004). Ty sémiotice vyčítaly jednak dominantní sou-

středění na jazyk a text na úkor studia nejazykových, specifických prvků znakovosti ve výtvarném umění, v hudbě, na divadle a ve filmu, jednak preferování obecných (*large-scale*) vlastností zkoumaných objektů na úkor detailů, které se jednoznačně znakovému přístupu vymykají. Zajímavou odpověď na tyto výtky, inspirované nástupem poststrukturalismu poslední třetiny 20. století, předjímá v r. 1974 vydaná kniha brněnského sémiotika Iva Osolobě zasvěcená operetě a muzikálu *Divadlo, které mluví, zpívá a tančí*.

Morrisovo rozlišení tří sémiotických rovin umožňuje rozlišit dvě základní úrovně dorozumívacích schopností a praktického „zacházení s jazykem“, ať už mateřským nebo cizím. První úroveň je výsledkem tzv. **jazykové kompetence**, to je praktického osvojení slovních významů (slovníku) a gramatických (v daném případě i zvukových nebo grafických) zákonitostí daného jazyka, druhou, vyšší úroveň je **komunikační kompetence**, schopnost užívat jazykovou kompetenci v příslušném kontextu, tedy s ohledem na téma řeči, na vzájemný vztah s řečovým partnerem, na situaci dorozumívání, na společenský kontext apod. Jisté potíže ovšem vyvstávají při hledání odpovědi na otázku, která z obou kompetencí je pro dorozumění důležitější. Na první pohled se zdá, že to je kompetence jazyková, ale ve všech případech tomu tak být nemusí. Snáze se např. promíjí prohrěšek v oblasti tvarosloví nebo pravopisu než nevhodně volené oslovení, netaktně stylizované blahopřání či kondolence nebo málo srozumitelné formulace. Z čistě sémantického hlediska bychom na zjišťovací otázku „*Mohl byste mi podat slánku?*“ měli očekávat odpověď *ano* nebo *ne* (jak to učebnice gramatiky u zjišťovacích otázek vesměs předpokládají), ale díky tomu, že jsme si v rámci dané kultury osvojili kompetenci pragmatickou, tedy jisté společenské a komunikační konvence, víme, že taková odpověď, již by neprovázela odpovídající činnost, by byla krajně nezdvorná. Také na příznivém hodnocení účinnosti a přesvědčivosti účastníků mediálních vystoupení a polemik se vesměs více podílejí pragmatické faktory komunikační kompetence (pohotovost, srozumitelná argumentace, uvedení názorného příkladu, důvěrná, přátelská, oficiální nebo výhrůžná intonace) než kompetence jazyková (korektní, „správná“ volba jazykových prostředků). Ale i využívání možností, které jazyková kompetence poskytuje, může mít funkci pragmatickou, např. situaci nepřiměřeně užití prostředků vyššího stylu, knižních, nebo naopak lidových, za hranicemi spisovnosti.

Komunikační kompetenci je vhodné chápat jako jev komplexní povahy, který v sobě zahrnuje řadu kompetencí dílčích. Rozlišujeme tak např. **kompetenci stylistickou**, určenou přiměřeností volby a uspořádání jazykových

prostředků vzhledem ke komunikačním partnerům, k tématu, k situaci a funkci sdělení, **kompetenci věcných znalostí (encyklopedickou)**, podmínovanou vědomostním zázemím účastníků komunikace, jejich schopností vytvářet adekvátní modely průběhu řečových situací, modely chování řečových partnerů, modely řečových témat aj., **kompetenci žánrovou** (znalost zvyklostí a pravidel příslušného žánru, která usnadňuje jak utváření vlastních jazykových projevů, tak porozumění projevům řečových partnerů) apod. Těmito modely pak rozumíme představy, očekávání a myšlenkové konstrukce, s nimiž lidé vstupují do komunikačních vztahů a podle nichž organizují, řídí a plánují své současné i budoucí komunikační jednání.

2. Řečové akty

Významný podnět k zásadnímu obratu komunikační teorie k pragmatice vyšel od představitele britské analytické filozofie Johna L. Austina *Jak udělat něco slovy* (orig. 1962, česky 2000) a od jeho pokračovatele Johna R. Searla (*Speech Acts*, 1969). Výchozí jednotkou komunikačního vztahu je podle Austina **řečový akt**, jehož prostřednictvím se uskutečňuje určitá činnost - tvrzení, příkaz, žádost, slib, varování, výhrůžka, výtka, rada, jmenování někoho do funkce apod. Partner tohoto aktu porozumí jeho smyslu jedině tehdy, jestliže na základě znalosti řečového kontextu a jazykových konvencí dovede odhlédnout od toho, co autor řekl, a přiblížit se k tomu, co měl mluvčí skutečně na mysli, čeho chtěl svou výpovědí dosáhnout. I když Austinova teorie řečových aktů se původně vztahovala jen na oblast běžného hovoru a konverzace, její principy se uplatňují v projevech povahy veřejné a oficiální a jsou podmíněny zákonitostmi jednotlivých ustálených žánrů.

Austin tak od sebe zásadně odlišuje význam nezávislý na mluvčím a na řečové situaci (*word or sentence meaning*) a význam situačně a osobou mluvčího podmíněný a jí také míněný (*speaker's utterance meaning*). Např. větu „*Není tu slyšet ani slovo*“ pronesenou v místnosti s oknem otevřeným na rušnou ulici navzdory její oznamovací formě obvykle interpretujeme ne jako tvrzení, ale jako přání, žádost nebo dokonce příkaz, aby někdo okno zavřel. A to zvláště tehdy, je-li mluvčím osoba nějakým způsobem posluchačům nadřazená, např. učitel ve třídě nebo někdo z rodičů ve vztahu k dětem. Řečovým (komunikačním) aktem se tedy nazývá způsob užití jazyka v jisté konkrétní **situaci** (v rozhovoru mezi přáteli, v oficiálním prohlášení, v novinovém

článku, v televizní diskusi), který je motivován určitým **řečovým záměrem a funkcí**. Tento způsob lze vyložit v rámci lidského chování a jednání řízeného určitými pravidly a konvencemi, např. těmi, které jsou podmíněny daným žánrem, zásadami zdvořilosti, možnostmi ironického užití jazyka apod.

Každý řečový akt tedy představuje institucionalizovaný rámec, který komunikačním partnerům vymezuje určitý soubor podmínek úspěšnosti porozumění, v Austinově a Searlově terminologii *felicity conditions*. Akt slibu např. předpokládá zájem adresáta na jeho splnění, autorovu upřímnost, reálnost slibu apod. Věty jako „*Slibuji, že ti splním všechno, nač si jen pomyslíš*“; „*Slibuji ti, že odtud zdráv nevyjdeš*“ proto tyto podmínky nesplňují (v prvním případě jde o tvrzení evidentně nereálné, v druhém nejde o slib, ale o varování a výstrahu, oba výroky jsou poznamenány silnou emocí), a tudíž akt slibu, jehož význam zahrnuje konání v zájmu adresáta, v žádném z obou příkladů nepředstavují. V každém řečovém aktu se rozlišují dvě složky - **propoziční obsah a ilokuční síla** (z lat. *illoquor*, neříkám, tzn. výslovně nevyjadřuji). Věty *Petr přijde* a *Petr přijde?* mají stejný propoziční obsah, ale odlišnou ilokuční sílu - označují totiž tvrzení a otázku. Ilokuční síla může být vyjádřena **explicitně**, např. příslušným slovesem v 1. osobě jednotného čísla přítomného času nedokonavého vidu. Vyjádření je možné doplnit poněkud archaizujícím příslovecným určením *tímto* - *Varuji tě (tímto), že to udělám; Oznamuji ti (tímto), že přijdu*. Častější je ovšem vyjádření **implicitní**, a to změnou modalit (negací, otázkou), intonace v kombinaci s jinými jazykovými prostředky (např. konkluzivní /klesavou/ kadencí ve větách *No tak se utište! Utište se konečně!*) apod., (srov. Grepl, 1993).

Austin rozlišuje tři druhy řečových aktů - lokuční, ilokuční a perlokuční. **Lokuční akty** se vyznačují soustředěním vyslovené propozice na referenci, to je na vztah k objektu, který chce autor vyjádřit. **Ilokuční akty** slouží modifikaci vztahů mezi jeho účastníky (mluvčí někomu něco slibuje, jmenuje ho někým, nařizuje mu něco, varuje ho před něčím). Konečně **perlokuční akty** jsou zaměřeny na vyvolání účinků; tak je tomu např. u výzvy (rozkazu, pokynu, pověření, objednávky, nařízení, reklamy). Perlokuční akty jsou významným předmětem studia výsledků krátkodobého nebo dlouhodobého mediálního působení na jednotlivce i na společenské skupiny, zejména v souvislosti se šířením (distribucí) médií, reklamou, propagandou apod. V češtině se tu obvykle mluví o účincích (účinnosti) a o dopadech, v angličtině se tu vedle sebe staví synonyma *impact, effect, influence* (srov. Jiráček - Köpplová, 2003, s. 160; Ball-Rokeach - De Fleur, 1976; McQuail,

1999), Většina existujících studií, které se tomuto tématu věnují, se však soustřeďuje spíše na sociologicky zjišťované krátkodobé nebo dlouhodobé účinky sdělovaných obsahů na příjemce různých médií než na analýzu jazykových prostředků, které jejich vyvolání slouží. Moc médií zaujmout, přesvědčit a získat na svou stranu tak dokumentují takové metafory jako **teorie magické střely, teorie podkožní injekce, teorie očkování**, které však více než teoriemi jsou vyjádřením víry, že média jsou schopna vyvolat takové názorové změny, které přesně odpovídají přáním a záměrům jejich vydavatelů a autorů.

Součástí teorie řečových aktů je Austinovo rozlišení vět konstativních a vět performativních. **Konstativní** věty vypovídají o určitém stavu věcí a mohou být buď pravdivé, nebo nepravdivé, např. *Petr právě nastoupil do letadla*. **Performativní** věty se kritériu pravdivosti vymykají a úspěšně (*felicitously*) nebo neúspěšně (*infelicitously*) svým vyslovením nebo napsáním vykonávají akt, který označují. Úspěšnost nebo neúspěšnost se tedy chápou jako sociální kategorie, na jejichž vzniku se podílejí moc, autorita, prostředí i takové atributy, jako např. oblek, talár, soudcovské paruky, rozbití láhve šampaňského o nově pojmenovávaný objekt nebo jeho část apod. Věta *Jmenuji vás (tímto) předsedou komise* při splnění podmínek úspěšnosti (ten, kdo toto jmenování provádí, je k tomu podle určitých předpisů v dané situaci oprávněn) svým vyslovením nebo napsáním příslušný jmenovací akt uskutečňuje. Stejně tak je tomu u oddací formule, udělování vojenských hodností, při imatrikulačních aktech aj. V univerzitní promoční sponzi (slibu) latinská formule podmínky úspěšnosti performativního aktu dokonce vypočítává – *Ergo ego promotor rite constitutus vos ex decreto ordinis mei doctores creo, creatos renuntio omniaque doctoris iura ac privilegia in vos conféro* (zdůrazňuje se tu, že promotor absolventům udílí titul doktora v ustáleném obřadu a že je k tomu oprávněn na základě příslušného dekretu). Ústřední postavení mezi performativními komunikačními akty mají slavnostní dokumenty inaugurační povahy (ústavy, deklarace, smlouvy) s častým výskytem sloves typu *prohlašujeme, ustanovujeme, zřizujeme, zrušujeme* (vždy z explicitním nebo častěji implicitním doplněním *tímto* – tímto textem, touto formulací) apod. Protože rozsah performativních funkcí komunikačních aktů je celkem dobře odhadnutelný, dá se dokonce pořádit i určitý seznam performativních sloves – *jmenuji, prohlašuji, vyhláším, zakazuji, slibuji, varuji, ruším (zrušuji)*... Takový seznam ovšem v žádném případě nemůžeme považovat za slovník, ve kterém každé sloveso je opatřeno vlastním (inherentním) ilokučným významem, protože odpovídající performativní funkce vždy vyplynou teprve z užití v kontextu a tedy

z toho, zdali pragmatická složka řečového aktu zahrne všechny podmínky jeho úspěšnosti (*felicity conditions*). Kontextovou vázanost performativního významu komunikačního aktu prokazuje i to, že tento akt ve vymezených případech dokonce ani nemusí být vyjádřen slovně – slib se může uskutečnit zvednutím ruky, sňatek výměnou snubních prstenů, přijetí povinností vysokoškolského studenta jeho účastí v imatrikulačním aktu apod. Někdy jsou verbální a neverbální činnosti rovnocenné. Např. při lodním křtu věta „*Křtím tě na Queen Elizabeth*“, pro širší publikum leckdy těžko slyšitelná, bývá doprovázena rozbitím láhve šampaňského o bok křtěné lodi a teprve tento akt se v očích veřejnosti stává skutečným křtem.

Austinova teorie řečových aktů se obvykle považuje za obor, který zahrnuje předmět zkoumání jazykovědy a logiky. Francouzský sociolog Pierre Bourdieu (2001, s. 159n.) však upozorňuje i na další aspekt této teorie, a to na funkci řečových aktů deklarovat a prosazovat mocenské vztahy mezi lidmi a na moc a autoritu mluvčího zabezpečovat jejich platnost a účinnost. Austinovy podmínky úspěšnosti totiž tvoří podstatnou složku institucionalizovaných rituálních diskurzů, které platnost řečového aktu potvrzují. Váhu autority a moci nezřídka také doprovázejí přesně stanovené symboly řečové situace a společenské hierarchie – závazné formulace, obecné uznání řečnickovy pravomoci, katedra nebo pódium, talár, soudcovská paruka, uniforma apod.

Hlavní funkce performativních vět tedy spočívá v ustavení jistého režimu událostí, v konstituování významového rámce, ve kterém určité příběhy (možné světy²³) vystupují jako logické a reálné. Takové věty se nejčastěji vyskytují v úvodních pasážích uměleckých nebo pohádkových děl, které konstituují např. život na Starém bělidle v Babičce, Karkulčin příběh v pohádce o Karkulce a vlkovi, osudy Viléma, Jarmily a Vilémova otce v Máchově Máji atd. První větu pohádky Boženy Němcové O Dlouhém, Širokém a Bystrozrakém *Bylo to za oněch časů, kdy kočky střevíce nosily, žáby v čepicích chodily, osli ostruhami po ulici cinkali a zajáci za psy se honili* budeme tedy performativně interpretovat slovy „V logice vyprávěného fiktivního příběhu a v logice žánru budou i události krajně neobvyklé, pohádkové, jako je třeba proměna princezny v holubici nebo proměna jejího šátku v hustý les“.

Pro oblast mediálních studií jsou performativa předmětem zkoumání v souvislosti s problematikou nastolování témat (*agenda setting*) a reprezentace

²³ Filozofickou, fikční a historickou problematiku možných světů podrobně vykládá L. Doležel, 2003.

skutečnosti (Jiráček – Köpplová, 2003, s. 138), jíž jsme se věnovali v souvislosti s výkladem teorie systémů a sociálního konstruktivismu. Připomeňme však na tomto místě ještě práci J. Butlerové *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (1990), která *gender* považuje za performativní kategorii, tedy za takovou, která vzniká nikoli tím, kým člověk biologicky je, ale tím, jak se chová a co dělá; není tedy samozřejmým produktem jeho přírodou dané identity, ale je také produktem jednání člověka samého a jeho okolí, tedy sociálními podmínkami, které od něho ženské nebo mužské chování očekávají nebo ho v takové tradici vychovávají, vedou ho k ní a v jejím duchu také posuzují.

Z předchozího výkladu pochopitelně vyplývá, že performativní význam nemusí být pomocí performativního slovesa výslovně vyjádřen, ale dá se pomocí kontextu podrozumívat. Novinový titulek *Budeme hledat svého vlastního kandidáta*, který informuje o předvolebním úsilí politické strany, lze vykládat jako oznámení, ale také, a to nepochybně s větší pravděpodobností, jako slib nebo – ve vztahu vůči jiným stranám a jiným kandidátům – jako hrozba, varování či výstraha.

Ilokuci tedy považujeme za takovou složku pragmatického významu řečového aktu, která přesahuje to, co bylo vysloveno, a stává se srozumitelnou jedinečně díky společně sdílenému kontextu. V tom spatřuje německý filozof J. Habermas, autor dvousvazkové *Teorie komunikativního jednání* z r. 1981, východisko konsenzuálního porozumění a nutný předpoklad každého racionálně vedeného dialogu. Ilokuční složku řečového aktu totiž chápe jako vysvětlující komentář, který obsahuje pokyny, jak máme s tím, co bylo řečeno, nakládat, jak tomu máme rozumět, jak jsme do řečového aktu vtaženi. A to v konkrétní roli toho, komu se něco slibuje, nabízí, přikazuje, zkrátka toho, od něhož se očekává určitá odpovídající reakce. Od ilokučních záměrů pak Habermas odvíjí svou teorii racionální argumentace, jíž budeme věnovat pozornost později.

3. Presupozice, implikace, deixe, modalizace

Z námi předloženého synekdochického modelu jazykové komunikace (explicitně vyjadřujeme pouze část svého sdělného záměru, protože počítáme se znalostmi a s jazykovou i komunikační kompetencí příjemce – víme víc, než jsme schopni sdělit, ale stejně tak víc může vědět i příjemce) vyplývá existence dvou důležitých kategorií komunikační implicitnosti – presupozice a implikace.

Presupozice se obvykle definuje pomocí tzv. testu negace. Výrok *p* je presupozicí výroku *q*, jestliže výrok *q* zůstává pravdivý i v případě, že platnost výroku *p* popřeme. Např. ve větě *Jana přestala kouřit* je presupozicí výrok *Jana kouřila*. Platnost tohoto výroku se nemění, ať už kouřit přestala, nebo nepřestala. Otázka *Přestal Pavel brát drogy?* počítá s presupozicí, že Pavel drogy bral, ať už je odpověď na danou otázku jakákoli.

Strategické zacházení s presupozicemi (jejich skrývání, nebo naopak nápadné vyzdvihování) dovolují nejen otázky, ale i český slovosled. Presupozice v následující dvojici příkladů nejsou zamlčeny, ale odsunuty z posledního místa ve větě, na něž český slovosled umísťuje nejzávažnější složky sdělení. Věta *Jirka dojel až do Poděbrad na kole* zdůrazňuje skutečnost, že celou cestu zvládl Jirka tím, že jel na kole (i když se mu třeba nabízela možnost svést se vlakem nebo autem), věta *Jirka dojel na kole až do Poděbrad* naznačuje, že sice mohl svou cestu ukončit někde blíž, ale na kole dojel až na tak vzdálené místo, jako jsou Poděbrady. Presupozicí v prvním příkladu je skutečnost, že Jirka byl (a mluvčí předpokládá, že se na tom všichni shodnou) v Poděbradech, v druhém příkladu, že Jirka samozřejmě jel (umí jezdit, je zvyklý jezdit) na kole, je zkušeným cyklistou. Prostřednictvím presupozice mluvčí vyčleňuje tu část svého tvrzení, u níž předpokládá – a příjemci tím zároveň vnucuje – všeobecnou shodu, společné názorové východisko, o němž podle jeho mínění nebude třeba debatovat – naopak souhlas s ním považuje za podmínku porozumění a dalšího rozvoje smysluplného dialogu (*Jana kouřila. Jirka byl v Poděbradech. Jirka jel na kole.*). Debata, případně spor a polemika se tedy mohou rozvinout, jen pokud jde o hlavní téma tvrzení, za něž jeho autor přejímá ilokuční odpovědnost (*přestala – nepřestala kouřit; Jirka jel – nejel na kole. Jirka byl – nebyl v Poděbradech*).²⁴ Spor o platnost presupozice, resp. její zásadní odmítnutí by pak vedlo debatu jiným směrem, než autor tvrzení s presupozicí původně předpokládal a s čím jeho komunikační strategie počítala.

Na rozdíl od presupozice, která vyplývá ze sémantických vlastností textu, je implikace záležitostí převážně pragmatickou, počítá tedy s určitým sdíleným encyklopedickým (znalostním) a hodnotovým rámcem. Jestliže např. někdo je absolventem mezinárodně uznávaného studia *MBA* (*Master of business administration*), kde většina přednášek je v cizím jazyce, většinou

²⁴ Podrobný výklad problematiky presupozice s obsáhlou bibliografií podává Umberto Eco (2004), kap. Presupozice.

v angličtině, a stejně tak v cizím jazyce se předkládá i závěrečná práce, máme za to, že tento cizí jazyk buď ovládá, nebo – pokud tomu tak není – že titul získal postranními cestami a neoprávněně. Funkce poslance implikuje, že jeho voliči nebo obyvatelé jeho obvodu se s ním mohou pravidelně setkávat a žádat od něj pomoc během veřejně vyhlášených pravidelných přijímacích hodin. Pokud tomu tak není, lidé oprávněně předpokládají, že poslanec svou funkci plní nedostatečně. Má-li lékař dobrou pověst, implikuje to nejen to, že je kvalitním odborníkem, ale také to, že dovede postup své léčby a funkci předepsaných léků pacientovi dobře vysvětlit.

Se skutečností, že významy výrazů užitých v komunikačních aktech se dotvářejí podle konkrétních situací (na tom, v jaké „jazykové hře“ vystupují), souvisí existence specifických jazykových prostředků, které na tuto situaci (na její místo, čas, účastníky) bezprostředně ukazují a odkazují. Tyto prostředky se souhrnně nazývají **deiktické (deiktika)**, proces ukazování a odkazování se označuje jako **deixe**. Rozlišují se deiktika verbální (*já, teď, oheď, tam*) a neverbální – gestické nebo mimické (ukázání prstem, pohled určitým směrem). Funkce a významy deiktik jsou názornou ilustrací konstruktivistické teorie poznání. Světy ukazování a odkazování nepředstavují společně existující realitu, ale komplex subjektivně orientovaných konstrukcí, v nichž deiktické výrazy vystupují v průběhu každého komunikačního aktu jako kontextově a situačně závislé proměnné. Jejich referenty (jimi označované předměty a jevy) se pak v každé řečové situaci pokaždé stávají někým nebo něčím jiným. Jak ale připomínají M. Nekula (2002) a M. Hirschová (2007), deixe se vyskytují i mimo subjektivně konstruovaný časoprostor a lze je tedy interpretovat velmi široce, s mnoha fyzikálními, historickými nebo kulturními implikacemi (*převrátit něco nohama vzhůru, v Anglii se jezdí vlevo, ve francouzských volbách zvítězila pravice, horní sněmovna, vyšší společnost, názorově vzdálený, nízké chování*); někdejší název země **Zajordánsko** (implikující evropskou perspektivu); současní geografové počítají říční přítoky od pramene, někdejší pionýři, kteří řeky vesměs poznávali a osidlovali od jejich ústí, je číslovali v pořadí opačném; reklama peněžního ústavu: *Mohu mít, nač si ukážu*, atd.²⁵

Verbální i neverbální deiktika označují své referenty, to je předměty a jevy, na něž ukazují a odkazují, jen v referenčním poli souřadnic, jejichž průsečíkem je počátek, který psycholog Karl Bühler (1982 podle 1. vyd. z r. 1934)

²⁵ Srov. k tomu např. P. Baleka, 2005.

nazývá *origo: já - zde - nyní*. Tyto výrazy fungují jako situační proměnné, které se v gramatické terminologii nazývají **shiftery**, v sémiotické terminologii **indexy** (jejich referenty se posunují podle situace, v níž se užívají).

V referenčním poli situačních proměnných rozlišujeme deixi **personální** (*já, ty, oni*), **sociální**, která vyplývá ze zastávaných společenských rolí (*ty/Vy, my*, to je já a mí stoupenci) – *oni* (naši ideoví či jiní nepřátelé), **prostorovou** (*zde, tam, sem, výš, níž, vpravo, vlevo*, slovesné předpony *odejít, přijet*), **časovou** (*dnes, včera, zítra, oheď*) a **diskurzivní** (textovou), vyjadřující kontaktní nebo distanční odkazy v rámci textu. Diskurzivní deixe odkazuje směrem dozadu, pak mluvíme o odkazech **anaforických** (*jak jsme se už zmínili dříve, viz výše*), nebo směrem dopředu, pak mluvíme o odkazech **kataforických** (*jak dále ukážeme, později se ještě zmíníme o...*). Posun souřadnic zároveň znamená i proměnu příslušného referentu (*vlevo ode mne* je pro protistojícího partnera *vpravo od tebe*, zpráva zahraničního korespondenta, v níž mluví o *zdejších volbách*, je pro vzdáleného domácího diváka zprávou o volbách *tamějších*). Pro vyjádření takového posunu se někdy užívají odlišné deiktické výrazy (zpráva o současném ději: *delegace se již zítra zúčastní slavnostního obřadu* – též zpráva o minulém ději: *delegace se již nazířící zúčastnila slavnostního obřadu*; současný děj: *včera jsem se vrátil domů* – minulý děj: *předchozího dne /den předtím/ jsem se tehdy vrátil domů*). Z uvedených příkladů zároveň vyplývá, že k deiktickým prostředkům se řadí nejružnější kategorie gramatické (např. slovesný čas), slovtvorné (předpony, např. *při-, od-, za-*) i lexikální (zájmena, příslovce času, místa).

Spolu s uvedenou klasifikací Bühler ještě rozlišuje dvojí modus ukazovací a odkazovací reference – *demonstratio ad oculos*, která předpokládá společný prostor autora a příjemce sdělení a možnost uplatnění verbálních i neverbálních deiktik (např. bezprostředního ukázání na předmět), a *demonstratio ad phantasma*, která se omezuje výhradně na prostředky verbální a vychází z nutnosti identifikovat specifický kontext promluvy (*tady, kde stojím, tady v místnosti, tady ve městě nebo ve vsi, tady na tomto světě, tady ze svých názorů neustoupím* apod.), z rozdílnosti příslušných referenčních polí (*před/za půlicí čarou; dlouho pobýval v Paříži i v Londýně, ale tady /rozumí se mimo tato dvě města/ se mu líbilo nejvíce*). Porozumění je tak výsledkem shody v tom, zdali se nulový bod souřadnicové soustavy nachází u autora, u příjemce, popř. u nějakého předmětu nebo živé bytosti, u nichž se obecně předpokládá existence souřadnicové soustavy vlastní (*za domem, před naším psem, pod rozhlednou, nad městem, v zadní místnosti*).

Výskyt deiktik se vyznačuje zřetelnou jazykovou ekonomikou, to je existencí omezeného počtu výrazů pro velký počet významů. Z místního určení, které se v soustavě deiktických souřadnic považuje za ústřední, se např.

mnohé výrazy přenášejí do významového pole časového (*v horizontu měsíců, mezi koncem 19. století a počátkem 1. světové války, vystoupil z vlaku po pěti kilometrech*).

Umístění nulového bodu se v některých případech, nejčastěji však tam, kde autorem je pozorovatel, reportér, recenzent, divák, moderátor, řídí tzv. **empatií**, to je vcítěním do situace jednoho z účastníků interakce, a tedy přijetím jeho souřadnicové soustavy. Sportovec např. může **odejít** z domácího klubu, a tím současně **přijít** do klubu zahraničního, tento **odchod**, resp. **příchod** se dá považovat za úspěšný **prodej** (z hlediska klubu, z něhož hráč odchází) nebo za úspěšný **nákup** (z hlediska klubu, do něhož hráč přichází), hráč o poločase může za reportérem do studia **přijít** nebo za ním rovnou ze hřiště do studia **odejít**. Referát o sportovním utkání v krajském tisku se např. může soustředit jen na charakteristiky domácích hráčů a na jejich hru, zatímco o soupeřích se téměř vůbec nezmiňuje.

Empatie a její jazykové vyjádření těsně souvisí s problematikou předpojatosti médií. Složitá situace kolem prezidentské volby v České republice v r. 2008 vyústila v několik trestních oznámení. V prvním z nich jeden ze senátorů ohlásil, že mu opačná strana nabídla úplatek dva miliony za to, že odevzdá hlas jejímu kandidátovi. Vzápětí nato opačná strana rovněž podala oznámení, že senátorova výpověď je lživá a že žádá satisfakci za poškození svého jména. Média se tak octla před volbou, koho - vůbec nebo častěji - označit jako žalobce a koho jako obviněného, jakým údajným nebo možným svědkům aktu uplácení poskytnout slovo, jaké v tomto sporu zaujmout stanovisko atd.

S gramaticko-psychologickou kategorií empatie souvisí i schopnost jazyka vyjádřit některé situace hierarchizovaně, to je z hlediska jednoho z účastníků děje. Ve větě *Dolní komora parlamentu a senát volí prezidenta* subjektem věty a současně jejím činitelem, agentem, jsou *dolní komora a senát*, objektem této věty, který současně vystupuje v sémantické struktuře věty jako *patiens*, je prezident. Ve větě *Prezident je volen dolní komorou parlamentu a senátem* subjektem, to je hierarchicky nejzávažnějším členem věty, je prezident, v sémantické roli agentu a syntaktické roli objektu jsou *dolní komora a senát*. Lze také jenom říci, že *Prezident je volen* s důrazem na skutečnost, že není jmenován nebo jinak ustanoven a že informace o tom, kdo ho volí, tedy o agentu, není pro sdělení podstatná. Vztahy mezi činiteli významové struktury (*agens, patiens*) a syntaktické struktury (*subjekt, objekt*) se v gramatické teorii nazývají **diateze**. Užití diateze se tak může stát prostředkem přesvědčování i manipulace, a to díky tomu, že některé významy a některá témata se zdůrazní a jiné ponechají stranou nebo se dokonce nevyjádří vůbec.

Soubor deiktických objektů, ať už myšlených, podrozumívaných, vyjádřených verbálně nebo ostenzivně (tj. ukázáním), se nazývá **univerzum diskurzu**. Skutečnost, že si obsah a hranice tohoto univerza účastníci komunikace uvědomují, je nezbytnou podmínkou jejich vzájemného dorozumění. A naopak tam, kde se od sebe jejich univerza vzdalují nebo zásadně liší, vyvstává potřeba větší explicitnosti vyjádření (dodatečných výkladů, poznámek, vysvětlivek). Tak je tomu např. při překladech nebo při tlumočení mezi příslušníky vzdálených kultur, při debatách mezi nositeli odlišných ideologií, mezi lidmi rozdílného vzdělání nebo znalosti sdělovaného tématu.

K charakteristickým prostředkům vyjádření implicitního významu patří ještě tzv. **modalizátory** (angl. *hedges*, doslova „živé ploty“, způsoby ohrazování, výhrady, vyjádření odstupu a rezervovanosti), to je takové orientující výrazy (orientátory a indikátory významu), které vyjadřují modifikace a hodnocení sdělovaného obsahu i způsobů jejich jazykového ztvárnění (Čmejrková - Daneš - Světlá, 1999, s. 194). Funkcí modalizátorů, které se někdy užívají mimovolně jako výplňková slova, ale častěji prozrazují autorovu předpojatost, je oslabovat jistotu a asertivnost výpovědi, zbavovat se odpovědnosti za platnost nebo bezvýjimečnost vlastního tvrzení: *Je to, jak bych tak řekl, moje přesvědčení. Hlasování se zúčastnili vesměs (celkem, v podstatě) všichni obyvatelé obce. Studenti se k tomu zpravidla nevyjadřují. Na místě údajně byl i sám obžalovaný. Soudce přece jenom rozhodl ve prospěch obžalovaného. Máte v zásadě pravdu. Dosáhl stěží na první příčku. Dosáhl téměř až na nejvyšší příčku. U zkoušky to docela uměl.* Novinový titulek *Za poplatek u lékaře jen tři balení léků* lze vyložit dvojím způsobem - implikuje buď politování, nebo potěšení nad tím, že si pacient z léků doma nemůže vytvářet zásobu, a tudíž s reformním opatřením polemizuje, nebo s ním souhlasí. V tištěných médiích patří k obvykle užívaným modalizátorům uvozovky, vyjadřující (nezřídka i mimovolně) novinářův nesouhlasný nebo ironizující odstup od reprodukováného názoru: *Nový jednatel chce „udělat pořádek“*. Proklamovanou předpojatostí je i věta, kterou ve zpravodajství pronesla hlasatelka televize veřejné služby: *Podle návrhu by důchodci měli dostat přidáno necelých pět stovek*. Tuto výpověď modalizuje nejenom adjektivum *necelý*, ale i hovorově zabarvený výraz *stovka* a nadto i intonace, která v daném případě hlasatelčinu představu nicotnosti částky zřetelně zdůraznila.

Modalizátory mohou, často zcela zásadně, nejen modifikovat, ale i měnit význam a celkový smysl sdělení. Věcnou informaci protokolární povahy *Sbírka vynesla 950 458 korun* lze vyjádřit pozitivně: *Sbírka vynesla téměř milion korun* - *Sbírka vynesla skoro milion korun* - i negativně: *Sbírka vynesla necelý milion*

korun – Sběrka vynesla sotva milion korun – „Sběrka“ vynesla necelý milion korun – Takzvaná sběrka vynesla stěží milion korun.

K modalizátorům jazykového významu patří i korekce a reformulace. Smyslem **korekce** je popřít nebo modifikovat určitý výraz nebo tvrzení a nahradit je výrazem nebo tvrzením podle mínění autora výrazem vhodnějším (srozumitelnějším, přesnějším). V dialogu je obvyklou variantou korekce **reformulace** vlastního, ale častěji partnerova tvrzení. Jazykovými signály korekce a reformulace bývají výrazy jako *neboli, čili, jinými slovy, jinak (srozumitelněji, stručně) řečeno, máte pravdu, ale; znamená to tedy, že* apod. Záměrem reformulace je snaha přispět k větší srozumitelnosti řečového obsahu, zároveň tu ale někdy jde, zvláště v debatě, o typický prostředek řečové manipulace. Např. shrme-li moderátor, který se ptá na význam určité události, delší odpověď tázaného odborníka prostřednictvím reformulace „*Takže to nakonec i určitý význam má*“, pak modalizující *nakonec* i dodává odpovědi, jejíž autor se snažil vyváženě shrnout všechna *pro* i *proti*, zřetelně vyznění v neprospěch skutečného významu zmíněné události. Následuje-li po větě dotazovaného politika *No, tak já si myslím, že to byl opravdu špatný projekt, že tam byl špatně vybrán nabyvatel* moderátorova reformulace *Čili špatná práce managementu banky XY*, pak tu jde o explicitní vyjádření toho, co chtěl dotazovaný politik zamlčet, co nepovažoval za podstatné, co nevěděl apod.

4. Komunikační maximy jako projev implicitnosti jazykové komunikace

Z norem situací přiměřeného komunikačního chování a jeho racionality vychází Paul Grice, autor teorie tzv. **konverzačních maxim** (obecně uznávaných většinou nepsaných pravidel komunikační úspěšnosti), které se uplatňují v rámci principu spolupráce v procesu interpersonálního dorozumění (Grice, 1975; Leech, 1983; Girlová, 1980; Machová – Švehlová, 1995; Hoffmannová, 1997). Princip spolupráce chápe Grice jako sociálně, esteticky a morálně motivované doporučení nebo příkaz „Formuluj svůj příspěvek ke komunikaci tak, jak je to pro vzájemné dorozumění co nejvhodnější a co nejrelevantnější! Narušení tohoto principu může význam tvého příspěvku zásadním způsobem změnit.“ Grice měl přitom pochopitelně na mysli především skutečný dialog řečových partnerů, ale jeho čtyři konverzační maximy, které se na principu spolupráce podílejí, se obecněji vztahují i na stylizaci a porozumění v situacích monologických.

(1) **Maxima kvantity** zahrnuje požadavek přiměřeného množství potřebné informace („Neříkej toho ani zbytečně mnoho, ani příliš málo!“). Líčíme-li jako svědci průběh závažné autonehody, není v dané chvíli potřeba dlouze vykládat, proč jsme zrovna v tu chvíli šli kolem. Slyšíme-li ve zprávách o nějakém politikovi pouze v souvislosti s jeho rodinnými nebo majetkovými problémy, nabýváme oprávněně dojem, že ani s jeho pracovní činností něco není v pořádku. Z maximy kvantity vyplývá důležitá zásada mediálního zpravodajství – „Více pozornosti, a tím také více místa a času, se uděluje jevům aktuálním, tématům celostátního významu, kulturně a geograficky bližším, významným a všeobecně známým osobnostem (celebritám).“

(2) **Maxima kvality** se vztahuje k pravdivosti sdělovaných tvrzení. Příkaz „Nelži, vyjadřuj se pravdivě!“ a pravidlo „Co se říká, je míněno vážně a opravdově“ znějí neproblematicky jen zdánlivě. Obě maximy jsou totiž ve značné míře závislé na kontextu. Kladná odpověď na otázku „Umíte anglicky?“ je pravdivá tam, kde se nás cizinec chce na ulici zeptat na cestu k nejbližší stanici metra, ale může se ukázat jako naprosto nepravdivá a zavádějící tam, máme-li do angličtiny přeložit nebo tlumočit náročný odborný text.

(3) **Maxima relevance** vyjadřuje námi už několikrát zmíněnou myšlenku, že při jazykové komunikaci nejde o prosté přenesení toho, co autor míní, do mozku příjemce, ale o to, že komunikační činnost mění míru informovanosti příjemce (jeho „mentální krajinu“), aktivuje nebo ruší jeho pozornost a tím i hodnoty uložené v paměti, podněcuje jeho schopnost uvažovat a tím u něho vyvolává řadu kognitivních účinků. Informace obsažené v textu jsou tím relevantnější, čím je autorovo komunikační úsilí nižší a kognitivní účinky u příjemce vyšší. Slyší-li např. Petr, který bydlí v malé obci poblíž Prahy, na opačném konci světa český hovor a od svých krajanů se dozví, že jsou z Prahy, hlásí se k nim oprávněně také jako Pražan, protože by podrobnější informace působila jako nadbytečná a rozdíl mezi Prahou a jejím okolím není v dané situaci nijak relevantní. Stručná informace tak vyvolává řadu kognitivních účinků – účastníci setkání se po návratu domů mohou setkat, vyměnit si zážitky a fotografie a všichni přitom právem předpokládají, že setkání nebude nijak složité. Díky maximě relevance při znalosti kontextu si umíme spojit zdánlivě nesouvisející, nekoherentní výroky. Odpověď „Je přece úterý“ na otázku „Šel bys se mnou dnes do kina?“ je jasná jenom tomu, kdo ví, že dotázaný se léta pravidelně vždy v úterý schází s přáteli v hospodě a že tedy do kina nepůjde. Kdo tuto znalost nemá, chápe takovou odpověď jako nerelevantní a není schopen jejímu smyslu porozumět.

Z maximy relevance vyplývají i důležité zásady mediálního zpravodajství nazývané **zpravodajskými hodnotami**. Zprávou se stává to, co je nějakým způsobem zásadní a výjimečné, to, co je schopné překročit práh pozornosti publika (Trampota, 2006). Co se neříká, je normální, známé, samozřejmé – a také pro zpravodajství nezajímavé. Aby informace o události získala zpravodajskou hodnotu, musí splňovat několik předpokladů. Měla by zapadat do pravidelného vnitřního chodu média (odpovídat jeho stálým rubrikám), měla by se odehrávat v prostředí, které je blízké příslušnému médiu, zpracování děje musí být jasné a jednoduché. Hodnotou je i úzký vztah události k elitním osobám (celebritám), k velkým nebo blízkým státům a národům, překvapivost, negativnost (často související s tragickými následky) apod. Se zpravodajskými hodnotami souvisí i očekávání, že pokud dvě věty, tvrzení, informace, zprávy spolu sousedí, příjemce mezi nimi – ať už oprávněně, nebo neoprávněně – hledá významové spojení, jedna událost se stává relevantnější díky tomu, že je umístěna v blízkosti informace o události podobné.

Druhou z těchto zásad budeme ilustrovat příkladem, který s velkou pravděpodobností nevznikl úmyslně, ale čtenáře mohl vést k závěru značně ironickému. Jeden dnes již nežijící významný český básník si v novinách postěžoval na to, že si koupil výkladový slovník, který obsahuje heslo „brouzdat po internetu“. Slovník proto označil za „zdrucující doklad úpadku češtiny“ a podle svých slov ho okamžitě zahodil do kontejneru. Na stejné novinové stránce, na níž byla otištěna jeho stížnost, se však vyskytla – s velkou pravděpodobností naprosto náhodně – fotografie studentky u počítače s popiskem: „Nejoblíbenější zábavou dnešní mládeže je brouzdat po internetu.“

V současné době se mediální studia soustřeďují zejména na zkoumání faktorů, které souvisejí s první z uvedených zásad. V rámci vymezení zpravodajských hodnot se tak formulují činitele důležitosti, blízkosti, dramatickosti, negativity, zdůrazňuje se skutečnost, že zprávou se nejsnáze stává to, co se dá považovat za jednoznačné, konfliktní, překvapivé, tedy za to, k čemu se dobře hodí nejrůznější superlativní atributy (Jiráček – Köpplová, 2003, s. 77).

(4) **Maximu způsobu** chápeme jako příkaz „Vyjadřuj se přiměřeně tématu, situaci a řečovým partnerům, usiluj o srozumitelnost, vyhni se význačným formulacím!“ Obsah této maximy patří k tradičním tématům rétoriky a praktické stylistiky. Narušení této maximy se považuje za nevhodné, nezdvořilé, ale je i signálem ironie, anekdotického podání, snahy o vyluč-

nost apod. Vnímání těchto charakteristik je závislé na kontextu i na znalostech příjemce. Větu „Je třeba napřít síly v první řadě proti nehistorizujícím historickým silám, uvést dějiny opět do chodu neutralizováním jejich neutralizujících mechanismů“ tak může někdo chápat jako ukázkou extrémně vědeckého vyjádření, jiný jako povedenou parodii na způsob mluvy, kterou podle jeho představ vědci mezi sebou běžně užívají.

V masově mediálním diskurzu – v periodickém tisku, rozhlase, televizi – je dodržování maximy způsobu výsledkem neustálého konfliktu mezi stylistickou **aktualizací**, ozvláštňováním, to je potřebou vyjadřovat se nově, neotřele, a procesem **automatizace**, zevšednění, opakování, frázovitosti, rychlé přeměny často užívaných (módních) výrazů ve vysmívaná klišé. Narušování maximy způsobu tak může vést jak k neporozumění, tak ke změnám v hodnocení informace nebo v citových postojích, které vůči ní příjemce zaujme. Vztah mezi aktualizací a automatizací je tak pro autora hledáním rovnováhy mezi dvěma krajnostmi, které Pierre Bourdieu ve svém eseji *O televizi* na jedné straně charakterizuje jako „obavu nudit“, na druhé straně jako „snahu bavit“ (Bourdieu, 2002).

V práci *Principles of Pragmatics* doplnil Leech Griceovu zásadu kooperace a z ní vyplývající maximy ještě o zdvořilostní **zásadu taktu** a o **zásadu ironie**. Problematiku taktu i ironie považuje za předmět oboru, který nazývá **interpersonální rétorikou**. Maximy obou zásad se vymezují prostřednictvím několika komunikačních os tvořených vztahy mezi vyjádřením přímým a nepřímým, mezi zdůrazněním autority nebo skromnosti, mezi vynaloženými náklady na komunikační úsilí a očekávanými informačními zisky, mezi vyjádřením odstupem a důvěrností apod. Podle toho pak formuluje **maximu taktu** (usiluj o to, aby partner z komunikace získal maximální prospěch a utrpěl minimální ztrátu!), **maximu velkorysosti**, *generosity* (vyjadřuj se tak, abys měl z komunikace minimální prospěch a maximální ztrátu!), **maximu uznání**, *approbation* (omez na minimum kritiku partnera!, využívej možnosti ho ocenit!), **maximu skromnosti**, *modesty* (nemluv příliš o sobě, omez pochvalná hodnocení vlastní osoby i užívání zájmena *já!*), **maximu shody**, *agreement* (snaž se posilovat shodu a důvěru mezi sebou a partnerem!) a **maximu sympatie**, *sympathy* (využívej možnost projevit souhlas s partnerem!).

Jak Griceovy, tak Leechovy maximy mají v jazyce k dispozici řadu specifických verbálních i paraverbálních prostředků, mezi něž patří formy oslovení, pojmenování třetích osob, volba vykání nebo tykání, užívání zdvořilostních výrazů (*děkuji, prosím, promiňte*), užívání modalizátorů, intonace,

volba spisovných a nespisovných jazykových podob, gesta, mimika apod.²⁶ V jednotlivých jazycích se repertoár, užití i hodnocení těchto prostředků značně liší a představuje tak pro rodilé mluvčí i pro cizince důležitou, i když v jazykových učebnicích vesměs opomíjenou složku jejich komunikační kompetence.

5. Jazyk jako vzor a norma projevů řečové variantnosti

K principům strukturní lingvistiky

V předchozích kapitolách jsme věnovali pozornost převážně některým kategoriím komunikačních aktů a kladli jsme důraz na jejich různorodost, podmiňnou odlišností kontextů dorozumívání, vágností užitých jazykových prostředků i nutnou mírou jazykové implicitnosti. Pochopit tyto heterogenní vlastnosti řečové činnosti je však možné pouze na pozadí jednotného, sociálně závazného jazykového systému (kódu). Tento potenciálně existující vzor označil Ferdinand de Saussure, zakladatelská osobnost jazykovědného strukturalismu, dominantního metodologického směru první poloviny 20. století, prostřednictvím termínu jazyk, *langue*. Proti jazyku jako základnímu předpokladu řečové činnosti (*langage*) pak postavil konkrétní hovor, řeč (*parole*) – „individuální akt vůle a inteligence, ve kterém se rozlišují (1) kombinace, jejichž prostřednictvím mluvčí užívá kódu jazyka k vyjádření své vlastní myšlenky, a (2) psychickofyziologický mechanismus, který mu umožňuje tyto kombinace navenek vyjádřit“. De Saussurův Kurs obecné lingvistiky (*Cours de linguistique générale*) vyšel posmrtně r. 1916 (český překl. F. Čermáka je z r. 1989) na základě zápisků jeho posluchačů z přednášek, které na univerzitě v Ženevě konal v letech 1906–11. Zásluhou Kursu a také zásluhou prací svých pokračovatelů sehrál de Saussure převratnou úlohu nejen v jazykovědě, ale i v dalších oborech humanitních, sociálněvědných (zvl. v ekonomii) a přírodovědných (v chemii, biologii). Filozof Edward Cassirer charakterizoval strukturalismus jako obecný směr myšlení, jehož vysoká explikativní hodnota vyplývá z toho, že za hlavní předmět svého zkoumání nepovažuje specifickou substanci analyzovaného systému, ale zobecněné vzájemné vztahy mezi jeho hierarchicky uspořádanými prvky.

²⁶ Srov. J. Kraus, Zdvouřilost a takt v jazycce a v řeči. In: Kraus 2004, s. 155–161, R. J. Watts – S. Ide – K. Ehlich, ed., 1992.

Myšlenkové zdroje desausurovského protikladu *langue* – *parole* spočívají v pracích francouzských sociologů Gabriela de Tarda a zejména pak Emila Durkheima a v jeho pojmu kolektivního vědomí. Toto vědomí, obdobně jako systém *langue*, existuje nezávisle na svých konkrétních individuálních projevech, odpovídajících oblasti *parole*.

Jazyk jako hlavní předmět jazykovědy podle de Saussura je jev sociální, rodilými mluvčími obecně sdílený, který „existuje ve společenství v podobě úhrnu otisků uložených v každém mozku, tak trochu jako slovník, jehož všechny totožné výtisky byly rozděleny mezi jednotlivé osoby. Je to tedy cosi, co existuje v každé z nich, je zároveň společné všem, je však mimo vůli těch, v nichž je to uchováváno. Jazyk je abstrakce, řeč je její materiální manifestací, výsledkem aktuálního výběru z možností, které jazyk jako abstraktní vzor svému uživateli poskytuje.

Pro strukturalistické poznání jazyka tedy nejsou zásadní jednotlivé řečové akty ani řečové chování mluvčích, ale obecné zákonitosti a pravidla, jimiž se řídí jednotlivé prvky jazykové struktury. Těmito zákonitostmi a pravidly se každý řečový akt řídí, aniž je jeho účastníci vědomě reflektují. Analýzu těchto zákonitostí strukturalisté uskutečňují prostřednictvím abstraktních modelů, v nichž každý zkoumaný prvek zaujímá své přesně vymezené postavení. Tyto prvky (v případě jazyka fonémy, morfémy, slova apod.) strukturalisté staví do vztahu opozice, zejména pak opozice binární (např. fonémy znělé – neznělé, přízvučné – nepřízvučné, krátké – dlouhé). Francouzský teoretik strukturalismu a sémiotiky Roland Barthes charakterizuje strukturalistickou analýzu jako rozkládání zkoumaného jevu na základní segmenty a jejich následné porovnávání a klasifikaci. Prostřednictvím takové analýzy se pak zjišťuje fungování systému a jeho vztah k systémům ostatním, z hlediska daného zkoumání externím.

Právě badatelským důrazem na výzkum fungování jazyka ve společenských strukturách se odlišuje tzv. **funkční strukturalismus** Pražské školy od jiných strukturalistických škol, které vesměs ponechávaly mimojazykový a obecně kulturní kontext stranou svého zájmu. Důsledkem funkčního přístupu proto bylo rozpracovávání takových témat, jako je literárněvědná problematika, teorie spisovného jazyka, stylistika, teorie jazykové kultury, jazyková výchova, studium nadvětných vztahů apod. Jeden z nejpodněnějších přínosů pražského funkčního strukturalismu představuje rozlišení jazykových jevů **centrálních** a **periferních** jako pravděpodobnostního principu, který narušuje státnost strukturních vztahů a přibližuje je dynamice jejich reálného fungování v průběhu jazykové komunikace.

Jazyk chápe de Saussure jako sémiotický (ve své terminologii sémiologický) systém znaků. Znak je podle něho spojením zvuku (*image acoustique*, signifikátu) s představou určitého pojmu, který tvoří jeho význam (*concept*, signifikant). Vztah obou složek se řídí společenskou praxí a konvencí (dá se individuálně obměňovat nebo narušovat jen výjimečně, v případě estetického, hravého /ludického/ nebo jinak neologizujícího přístupu k jazyku). Je **arbitrární**, to znamená, že vztah mezi signifikátem a signifikantem není věcně motivován (opět s výjimkou okrajových případů, jako jsou např. slova zvukomalebná). Jednotlivé prvky jazykového systému mají svůj význam pouze díky tomu, že vstupují do jistých vztahů k jiným znakům, to znamená, že v rámci systému každý znak zaujímá své pevné postavení odlišné od znaků ostatních. Jazyk tedy v de Saussurově pojetí není nic jiného než **systém diferencí**. Z toho také vyplývá, že jazykový systém nejenom představuje nezbytnou podmínku pro vymezení významu každého znaku, ale tento význam sám také produkuje.

De Saussurovo pojetí arbitrárnosti jazykového znaku je jedním z výsledků dlouhodobých debat o motivovanosti nebo nemotivovanosti vztahu mezi označující a označovanou složkou jazykového znaku, které počínají Platonovým dialogem *Kratylos* a dosahují syntézy v dílech Charlese Sanderse Peirce a Charlese Morrisse. Zároveň se však stalo i podnětem pro plodné diskuse další, v nichž pozdější autoři (Roman Jakobson, Umberto Eco aj.) poukazují na komplikovanost tohoto vztahu. Výhodiskem diskuse je tu Peirceova klasifikace znaků na **symbols** (založené na odkazu označujícího k označovanému podle konvence), **indexy** (odkazy podle souvislosti, např. stopa ve sněhu, kouř jako signál, index ohně; za indexické znaky se považují všechna deiktika) a **ikony** (vyjadřující podobnost, např. realistický obraz nebo fotografie). V stati *Hledání podstaty jazyka* a ve svých dalších pracích o sémiotice Roman Jakobson ukázal, že znak není ani pouze symbolem ani indexem ani ikonem, ale že se v každém znaku tyto vlastnosti uplatňují v různé míře. „Jsou-li konvenční spojení naučena, jsou přítomná zároveň i v indexech i v ikonech. Plné pochopení obrázků a diagramů vyžaduje proces učení. Žádná malba není prosta ideografických, symbolických prvků. Projekce tří rozměrů na jedinou rovinu pomocí jakéhokoli druhu zobrazovací perspektivy je vnucena kvalitou... Každý pokus zacházet s verbálními znaky jako pouze s konvenčními, „libovolnými“ symbols je zavádějícím, přílišným zjednodušením. Ikoničnost hraje značnou a nutnou, byť evidentně podřazenou roli na různých stupních jazykové struktury.“

Jazykový význam je podle de Saussura svou podstatou spjat se svým zvukovým (fónickým) vyjádřením, a tudíž i se schopností odlišit se od významů ostatních. Tato distinktivní schopnost pak tvoří nezbytnou podmínku fungování jazyka jako nástroje komunikace. Jazyk pochopitelně není pouze strukturou vztahů mezi základními stavebními prvky, jako jsou zvuky (hlásky), ale utváří se strukturními vztahy uspořádanými do hierarchie několika rovin neboli plánů. Proto se také o jazyce mluví jako o uspořádané „struktuře struktur“. V důsledku toho se rozlišuje „mimojazyková“, řečová rovina **zvuková** (hlásková, fonetická), a jazykové roviny **fonologická**, která se zakládá na vztazích mezi fonémy, to je hláskami schopnými podílet se na rozlišování významů, **morfematická**, na níž se podílejí minimální dílčí stavební jednotky slovních tvarů (morfémy), **syntaktická**, jejímiž prvky jsou slova ve funkci větných členů, která se kombinují do vyšších celků, syntagmat a vět, a konečně nejvyšší rovina **textová**, která se utváří prostředky mezivětného odkazování a koherence nadvětných celků. Změny probíhající na jednotlivých rovinách zároveň vyvolávají změny na rovinách sousedních. Např. proces hláskových přeměn ve starší češtině způsobil, že některá slova přešla od tvrdých vzorů skloňování k vzorům měkkým (*duša, slepica - duše, slepice*).

Rozdíl mezi jazykovým systémem a řečovými jevy můžeme názorně ilustrovat na příkladu základní jazykové roviny, fonologické. Dvě foneticky odlišné hlásky, *r* a *l*, jsou v japonštině jedním fonémem, protože v tomto jazyce neexistuje žádná dvojice slov, která by se jejich prostřednictvím významově odlišila. Jedním fonémem (se dvěma výslovnostními variantami) je v češtině */r/* vyslovované ortofonicky i ráčkovane. Stejně tak jedním fonémem jsou české předopatrové *n* (ve slově *nesu*) a zadopatrové *n* (ve slově *tenký*). Na rozdíl od toho jsou předopatrové i zadopatrové *n* dvěma odlišnými fonémy v angličtině, protože významově rozlišují slova jako *sin* (hřích) a *sink* (ponořit) nebo *sing* (zpívat). Obě slova *sink* i *sing* se v angličtině zároveň od sebe odlišují významem, obsahují tudíž dva rozdílné fonémy – zadopatrové */n/* neznělé */sink/* a znělé */sing/*. Z rozdílu mezi hláskami a fonémy vyplývají i obvyklé potíže při studiu cizích jazyků, např. pro Čecha zvládnutí otevřeného a zavřeného *e* ve francouzštině, kde je tento rozdíl důsledně fonologizován (vede k významovému odlišení, např. u slov *pair*, rovný, stejný, a *père*, otec).

V jazykovém systému existují dva dominantní typy vztahů – **syntagmatické** a **paradigmatické**. Syntagmatické vztahy (*in praesentia*) vznikají při lineárním uspořádání prvků (*s-t-ů-l; Petr píše dopis*), paradigmatické vztahy (*in*

absentia) vznikají jako výsledek selekce mezi rovnocennými prvky v syntagmatických strukturách (*Petr/otec/matka - píše/čte/kopíruje - dopis/knihu/povídku*). Mluvčí tedy konstruuje význam jako **produkt výběru** z určitého repertoáru jednotek a jejich **uspořádání** podle sdělného záměru, podle komunikační situace a podle zákonitostí jazykového systému (*langue*).

V důsledně strukturalistickém pojetí je tedy předmětem jazykovědného zkoumání jazyk jako sociálně závazný systém obecných zákonitostí a konvencí, nikoli situačně zakotvená řeč, to je individuální výběr, aktualizace, uspořádání a vývojové proměny prvků jazykového systému. Fungování jazyka vysvětluje de Saussure prostřednictvím analogie se šachovou hrou: „Stav hry tu úzce koresponduje se stavem jazyka. Příslušná hodnota figurek závisí na jejich postavení na šachovnici stejným způsobem, jako má v jazyce každý termín svou hodnotu v důsledku svého protikladu ke všem ostatním termínům. Za druhé je tento systém vždy jen momentální a mění se spolu se změnou postavení. Je sice pravda, že hodnoty závisejí také, ba zvláště, na neměnné konvenci, na pravidlech hry, která existují před začátkem partie a platí i po každém tahu. Taková pravidla přijatá jednou provždy existují však i v materii jazyka; jsou jimi konstantní principy sémiologie“ (de Saussure, 1989, s. 116). Výstižnost de Saussurovy analogie je ještě zdůrazněna faktem, že materiální hodnota figurek – ze dřeva, ze slonové kosti, ze skla, z umělé hmoty, míra jejich stylizace a dekorativnosti – je pro samu hru nepodstatná. Podobně každý prvek kultury získává smysl jedině tehdy, jestliže ho studujeme v opozici vůči jiným analogickým prvkům.

Důležitým metodologickým předpokladem strukturalistického přístupu k jazyku je rozlišení **synchronie** jazykového systému, to je jeho stavu v určitém časovém průřezu, a **diachronie**, to je jeho historického vývoje. Strukturalisté nadřadili synchronii nad diachronií, to znamená, že individuální vývojové změny zkoumali teprve po jejich zařazení do systému funkčně uspořádaných strukturních vztahů.

Jedním z nejvíce diskutovaných problémů de Saussurova Kursu je autorův **fonocentrismus**, to je jednoznačná preference mluvené podoby jazyka nad podobou psanou. V binárním vztahu mluvenost – psanost se výhradním legitimním objektem zkoumání autorovi jeví pouze jazyk mluvený: „Jazyk a jeho písemný zápis jsou dva odlišné systémy znaků, z nichž druhý slouží pouze jedinému účelu, reprezentovat ten první. Předmět lingvistiky nepředstavuje dvojice psané a mluvené podoby slov; její jediný předmět představuje podoba mluvená“ (de Saussure, 1989, s. 23–24). Kurs tak opakuje názor vyslovený v Platonově dialogu *Faidros*, že písmo není ničím

jiným než nedokonalým odrazem mluveného slova. Právě z poststrukturalistické kritiky de Saussurova fonocentrismu později vychází Derridova gramatologie.

Z myšlenek de Saussurova Kursu vyšla od dvacátých let minulého století řada strukturalistických škol. K nejproslulejším z nich patřila škola funkčního strukturalismu se střediskem v Praze, jehož členové, domácí i zahraniční (sdružující především ruské emigranty), se soustřeďovali v Pražském lingvistickém kroužku a představovali jeden z nejvýznamnějších evropských kulturních fenoménů meziválečného období, sdružujících spolu s jazykovědci také literární vědce, filozofy, etnology, logiky aj.

Svou orientací na sémiotickou (znakovou) povahu díla (členové kroužku tu měli na mysli převážně dílo umělecké) se Pražský lingvistický kroužek stavěl do opozice vůči pojetí díla jako produktu psychicky a autobiograficky podmíněného individua stejně jako vůči sociologismu, to je příčinné závislosti tvorby na vývojových proměnách společnosti. Naproti tomu znakový přístup otevřel pražským badatelům cestu ke zkoumání uměleckých i mimouměleckých (žurnalistických, odborných, administrativně-právních, reklamních) textů stejně jako nejrůznějších druhů umění (etnografie, teatrologie, muzikologie, teorie výtvarné tvorby). K nejvýznamnějším dokladům tohoto zájmu patřil sborník *Spisovná čeština a jazyková kultura* z r. 1932 a v prvních válečných letech vydané *Čtení o jazyce a poezii* (1942).

K dalším základním směrům se řadí kodaňská škola (s důrazem na studium exaktně formulovaných vztahů v rámci jazykových struktur), ženevská škola (s orientací na stylistiku a později na teorii textu a diskurzu), londýnská škola, pařížská škola (s příklonem k zkoumáním sociologickým, literárněvědným, estetickým, etnologickým a filozofickým) a americký deskriptivismus, ve značné míře inspirovaný specifickými potřebami studia strukturně velice odlišných indiánských jazyků.

Zlomovou událost ve vývoji lingvistiky jako vědy o jazyce a filozofii jazyka představují od poloviny padesátých let 20. století práce amerického lingvisty Noama Chomského a autorů, kteří v mnoha školách a myšlenkových proudech začali rozvíjet a doplňovat jeho koncepci **generativní a transformační gramatiky**, vycházející z kritického přijetí principů strukturalismu. Podle P. Ricoeura generativní gramatika „odzvání strukturalismu jako vědě o taxonomiích, uzavřených inventářích a hotových kombinacích“ (Ricoeur, 1993, s. 204) a klade důraz na tvořivý akt řeči. Noam Chomsky (od vietnamské války rovněž známý svými politickými aktivitami namířenými proti oficiální politice Spojených států, srov. zvláště jeho knihy *American Power and*

the New Mandarins, 1969, a *Powers and Prospects*, 1996, česky *Perspektivy moci*, 1998), *Manufacturing Consent: The political Economy of the Mass Media*, společně s Edwardem S. Hermanem (1988) se stal pozoruhodnou osobností moderní vědy i politického života. Ve svých publikacích (*Syntaktické struktury* (1957, česky 1966, *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965, *Cartesian Linguistics*, 1966, *Knowledge of Language. Its Nature, Origin and Use*, 1986, aj.) vypracoval obecný, ale s matematickou přesností (za pomoci využití algebraického aparátu) podaný popis struktury jazyka (převážně dokumentovaný příklady z angličtiny). Gramatiku jazyka Chomsky vysvětluje jako postup, který určuje nekonečnou sérii správně utvořených vět a stanoví každé z nich jeden nebo více strukturních popisů. Chomského lingvistická teorie vychází z myšlenky, že děti mají biologicky vrozenou schopnost (kompetenci), posílenou vlivem rodičů a svého okolí, osvojit si zákonitosti a gramatická pravidla své mateřštiny. Díky této schopnosti se brzy samy naučí tvořit ze známých slov gramaticky správné věty, které nikdy předtím neslyšely, a takovým větám také rozumět, popř. identifikovat odchylky od jejich správnosti.

Obecné principy utváření gramatických struktur jsou podle Chomského zároveň společné všem jazykům světa. Jazykové významy tvoří tzv. hloubkovou strukturu věty, které se pomocí transformačních pravidel převádějí na konkrétní strukturu povrchovou. Ta zahrnuje složku zvukovou (fonetickou) a konstrukční (syntaktickou). (V jazycích typu češtiny pak složitou problematiku představuje ještě složka tvaroslovná, morfologická.) Chomského teorie, autorem i jeho stoupenci postupně stále revidovaná a doplňovaná o nové aspekty, zvláště o ty, které souvisejí se sémantikou jazyka, si zachovává životnost a perspektivu dalšího prohlubování. A to i přesto, že se stala terčem četných kritik pro svůj koncept „ideálního mluvčího v ideální, tzn. pragmaticky nezátížené situaci“ a pro názor, že jazyk je autonomní systém, který lze popsat pomocí formálního kalkulu, a že gramatika (a zvláště syntax) představuje nezávisle existující strukturu odlišnou od struktury obsahové a sémantické.

Důsledným rozpracováním de Saussurových strukturalistických idejí se vyznačují práce francouzského strukturního antropologa a etnografa Clauda Lévi-Strausse. Soubory kulturních událostí a jevů, jejichž empiricky zjištěné vlastnosti, odpovídající de Saussurovské *parole*, zkoumá na základě zjištěných diferencí mezi jejich elementárními prvky, které jsou organizovány do jistých struktur. Těmito prvky jsou např. formy přípravy jídla (vařeného, syrového, kvašeného), jednotlivé vyprávěné mýty, tvary indiánských masek nebo totemů, způsoby označování příbuzenských vztahů

a norem umožňujících či zakazujících sňatek apod. Výsledkem zkoumání je pak rekonstrukce pravidel, podle nichž se struktury těchto prvků (odpovídající de Saussurovskému *langue*) utvářejí. Pro Lévi-Strausse mytologické myšlení (*la pensée mythique*) se zakládá na tom, že si příslušníci dané kultury uvědomují existenci jistých dominantních opozic, které v jejím rámci dále posilují a zprostředkovávají. V aktu semiózy se tedy nevychází od významu jednotlivých prvků, ale od vzájemných vztahů mezi nimi. Např. kontinuum určitých přírodních jevů je možné vyjádřit pouze prostřednictvím diferencí mezi výrazy, jimiž jazyky disponují často v míře velice odlišné a s různým stupněm abstrakce. To platí např. o výrazech pro označování barev na škále barevného spektra, o míře abstrakce při vyjadřování příbuzenských vztahů (některé jazyky disponují rozdílnými výrazy pro označení mladšího a staršího bratra, mladší a starší sestry, pro strýce z otcovy a matčiny strany) apod.

V r. 1934 se Lévi-Strauss stal profesorem na katedře sociologie v Sao Paulu. Podnikl přitom výzkumné výpravy do amazonského pralesa, jejichž výsledky popsal ve své nejznámější knize *Smutné trophy* (1955, česky 1966). Popisuje tu myšlenkové a sociální struktury indiánského kmene Kaduvejů, „gramatiku příbuzenství“ i generační kontinuitu kmenových vztahů, které nacházejí svůj výtvarný výraz v kresbách na tvářích kaduvejských žen.

Z nejrůznějších pozic byli strukturalisté často obviňováni z formalismu, antihumanismu a antihistorismu. Předmětem výtky se stalo přeceňování tlaku strukturních pravidel (jazykových, příbuzenských, ekonomických, umělecké tvorby, soustavy mýtů) na úkor svobodného jednání jednotlivce. Podle Lévi-Strausse duchovní život člověka a svoboda jeho jednání se totiž řídí existencí poměrně malého, teoreticky přesně vymezeného počtu strukturních typů, jejichž pravidelnost a uspořádanost se dá přirovnat k Mendělejevově periodické soustavě chemických prvků.

Významným rozšířením strukturalistické teorie v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století na oblast sémiotiky jsou práce francouzského teoretika filmu Christiana Metz. Podle nich vyjadřovacím prostředkem filmu, který Metz definuje jako komunikační médium, je komplexní jazyk, jehož pravidla se utvářejí spojením obrazu a struktury verbálních prostředků pod vlivem technických možností filmového vyprávění. Složkami tohoto komplexního jazyka (*langage*) jsou jednotlivé sémiotické kódy (systémy *langue*) - obraz, střih, kamera, hudba, zvuk, herectví, jejichž vzájemné funkční vztahy se podílejí na celkovém vyznění díla. A zároveň také, díky své strukturní složitosti, jsou na každé rovině zkoumání schopny tlumočit množství

odkazů - citací a aluzí. Film tedy není pouhou ilustrací nějaké události, ale svébytným sémiotickým celkem, který divákovi porozumění předkládá celou řadu různorodých podnětů.

6. Jazyk a styl

Přesnému terminologickému vymezení slova **styl** (a synonymního výrazu sloh) jako předmětu **nauky o stylu, stylistiky** brání především skutečnost, že se o stylu dá mluvit téměř ve všech oblastech lidské tvůrčí činnosti. Proto jsme pro účely našeho stručného uvedení do stylové problematiky zvolili z nespočetných definic pouze dvě. I pro ty se však spíše než název definice hodí pojmenování slogan, to je - podobně jako tomu je v případě karikatury - vyzdvižení toho, co je na sdělovaném jevu nejnápadnější. První z nich je vyjádřen větou „**Styl, to je člověk sám**“ a jeho autorem je francouzský racionalista Buffon (1707-1788). Autorem druhého vymezení, „**Styl je schopnost vyjádřit totéž různými prostředky**“, je český jazykovědec Pavel Trost.

První z výroků poukazuje na skutečnost, že styl se projevuje nejenom v řeči, ale i ve všech druzích umělecké tvorby a obecně ve všech oblastech lidského chování, a to jako činnost záměrná i automatizovaná (nezáměrná). Druhý výrok vyzdvihuje vlastnost stylu jako výběru z jistého repertoáru prostředků (řidčeji z jejich modifikace), které jsou člověku k dispozici. Z obou výroků zároveň implicitně vyplývá, že styl se vyznačuje jistou jednotící vlastností, integritou, to je ustálenými uvědomovanými i neuvědomovanými preferencemi, s nimiž člověk k výběru a uspořádání těchto prostředků přistupuje. V souvislosti s tím se proto někdy připomíná, že styl se vyznačuje funkcí **charakterizační** nebo také **diferenciační** (Hausenblas, 1995). V terminologii sémiotiky je tedy styl v podstatě indexem, to je odkazem na vlastnosti autora, na situaci sdělování, na funkci řečového projevu apod.

Společenská a ideologická podmíněnost stylu se stala předmětem zkoumání představitele kritické analýzy diskurzu Normana Fairclougha. Stylem Fairclough rozumí takový způsob reprezentace světa v textu, ve kterém se uplatňuje modalita a hodnocení. Do rozsahu pojmu styl tak zařazuje zobrazované téma (fakta, události, názory, postoje), které autor psané nebo mluvené promluvy podává jako pravdivé, nutné, možné, náležité, nežádoucí apod. Ve stylu se tak projevují autoři jako individua i jako nositelé

společenských identit (novinář, politik, vědec, manažer, představitel určité generace, pohlaví apod.).

O stylu se obecně mluví v souvislosti s lidským chováním, jazykovým vyjadřováním, hudbou, výtvarným uměním, politikou, oblékáním, jídlem, úcesem, herní strategií ve sportu apod. Někdy se terminologicky rozlišuje obecná stylistika od stylistiky jazykové (lingvostylistiky), popř. od stylistiky děl umělecké literatury. Starší teorie stylu, které se s velkou systematickostí a s jemným smyslem pro hodnoty analyzovaných děl rozvíjely v rámci poetiky a rétoriky, nahradila v prvních desetiletích 20. století moderní stylistika, silně ovlivněná strukturalismem, jejíž vědecké základy položili zejména jazykovědci a literární vědci sdružení od dvacátých let minulého století v Pražském lingvistickém kroužku - B. Havránek, V. Mathesius, J. Mukařovský, R. Jakobson, B. Trnka, J. Kořínek. Na jimi vypracované koncepcce stylu a stylistiky pak navázala generace jejich pokračovatelů - K. Hausenblas, F. Vodička, L. Doležel, A. Jedlička, M. Jelínek, F. Daneš, na Slovensku J. Mistrík, F. Miko, E. Paulíny, představitelé tzv. nitranské školy aj. I když tito badatelé kladli velký důraz na praktická poučení o stylu a na důležitost postavení stylistiky ve školní výchově, soustředili se především na teorii stylu a vymezení předmětu stylistiky jako vědního oboru (s mnoha kontakty s obory příbuznými, srov. Hoffmannová, 1997), dále na vysvětlování strukturních vztahů mezi jazykem a stylem a v neposlední řadě na poznávání úlohy stylu při výstavbě a interpretaci textu (přehled současné české stylistiky a praktických otázek stylu nejnověji podává M. Čechová a kol., 2003).

Protože v našem výkladu jazykové komunikace tvoří těžiště naší pozornosti funkce jazyka a stylu v oblasti masových médií, omezíme se zde na charakteristiku jen některých vybraných pojmů a klasifikačních kritérií, s nimiž stylistika pracuje. Budeme přitom vycházet ze dvou výchozích principů:

Za prvé, že styl není záležitostí výhradně umělecké tvorby nebo činnosti obvykle považované za tvůrčí, ale že přítomností jistých stylových vlastností se vyznačuje každý text, i ten zdánlivě nejjednodušší (administrativní, zpravodajský, popisný, při jehož stylizaci se uplatňuje konvence, rutina, nezájímavost i psaná norma nebo přesný předpis). Stylově příznakové tudíž mohou např. být i texty tak krátké, jako jsou vojenské povely, novinové titulky, reklamní slogany apod. (Tomu např. odpovídal zájem představitelů pražských funkčních strukturalistů o texty hospodářského zaměření, reklamy, řečnictví, novin aj.).

Druhý princip pak vychází z předpokladu, že schopnost stylově přiměřeného vyjadřování – alespoň v jeho elementárních dorozumivacích funkcích – není jen výsledkem jedinečného talentu (komunikativních nebo tvůrčích předpokladů), ale že si jeho základy může osvojit každý člověk, ať už díky školnímu vzdělávání, nebo praxí. Podle Viléma Mathesia (Řeč a sloh, 1. vyd. 1942, 2. vyd. 1966) to platí zejména o prostém stylu výkladovém, jehož účelem je to, „aby se věci, které se mají říci, řekly přilehavě, jasně a plynule“ (1966, s. 31).

Styl se chápe především jako záležitost výstavby (kompozice) textu, a to nejen na rovině formální, ale i tematické, obsahové. Charakterizuje míru srozumitelnosti, plynulosti a koherence (soudržnosti) textu, na utváření stylu se podílí opakování stejných výrazů (a textových úseků) i jejich obměňování. Elementární stylistickou poučkou, kterou učitelé opakují od nejnižších stupňů školní výuky slohu, je příkaz vyhýbat se nadbytečnému opakování stejných výrazů. Z opačného hlediska však i samo opakování (hláskových skupin, slov, slovních spojení, větných celků) často slouží jako prostředek využívaný záměrně, s pozitivní stylovou hodnotou, pokud ovšem není vázán mluvnickými pravidly.

Vedle stylistiky textu se zároveň vyskytuje i stylistika jazykových prostředků, která se zabývá tím, s jakými vlastními stylovými příznaky jednotky určitých jazykových rovin do textu vstupují. Podle toho se rozlišují stylové prostředky **nepříznakové** (bez vlastního stylového zabarvení) a stylové prostředky **příznakové**, které do textu svou vlastní stylovou charakteristiku předem vnášejí (někdy se proto nazývají **stylově inherentní**). Např. novinový titulek „*Putin změnil názor: radar nevadí*“ je stylově nepříznačový, titulek „*Putin otočil: radar nevadí*“ zásluhou užití slova „otočit“ dodává informaci odstín hovorovosti a jisté depreciativnosti. (Např. zaměstnanec může nadřízeného požádat, aby názor na jeho hodnocení změnil, ale žádost o to, aby ve svém hodnocení otočil, by byla stylisticky krajně nepřiměřená a nezdvořilá.) Ještě mnohem větší repertoár stylově příznakových prostředků by se v dané souvislosti pochopitelně nabízel při hledání synonymních výrazů k slovesu „nevadí“.

Názorným příkladem strukturní diferenciacie stylových prostředků je slovní zásoba. Výkladové slovníky je obvykle předkládají (jako stylové charakteristiky u příslušných hesel) v podobě stylových opozic, které se realizují na několika osách, do jejichž středu lze situovat výrazy stylově neutrální, bezpříznakové:

1. na ose časové: archaismy – neologismy,

2. na ose místní: regionalismy (české, moravské), dialektismy (podle příslušnosti k místním nářečím),
3. na ose sociální stratifikace: profesionalismy, výrazy slangové, argotické,
4. na vertikální ose prostředku stylově vyššího (v případě knižnosti) a stylově nižšího (v případě hovorovosti, lidovosti),
5. na ose mezi pojmovostí (u odborného názvosloví) a citovostí (slova citově zabarvená, žertovná, zdobně, dětská /mazlivá/, ale také zhrubělá, vulgarismy),
6. na horizontální ose funkčních stylů (žurnalisty, výrazy básnické, hovorové, odborné /termíny/ apod.),
7. podle původu na ose výrazy domácí – výrazy přejaté z cizích jazyků; mezi nimi je ovšem velká skupina přejatých výrazů dávno zdomácnělých (*škola, taška, auto, kino, veranda*),
8. podle frekvence výskytu s odlišením výrazů častých (módních, frekvencovaných, které se v mediální komunikaci obvykle negativně posuzují jako klišé) a řídké se vyskytujících (pro výrazy ojedinělé, často poznamenané individuální autorskou invencí nebo hravostí, se užívá pojmenování *okazionalismus* nebo také *hapax*, resp. *hapax legomenon*).

Přítomností stylového příznaku v oficiálních projevech veřejné komunikace se vyznačují výrazy (zejména nápadně však tvaroslovné jevy) obecné češtiny. Ty, zvl. pokud se vyskytují v médiích, se často setkávají s nepříznivým ohlasem, na Moravě a v okrajových regionech Čech je pak posluchačů vesměs hodnotí jako projev nemístného pragocentrismu. Postupně se však stále méně hodnotí jako výrazy nářeční (přesněji nadnářeční) a stále více se považují za stylově příznakové (vyjadřující důvěrnost, neoficiálnost).

Uvedená klasifikace stylových prostředků se však nevztahuje pouze na slovní zásobu. V r. 1974 brněnský jazykovec Milan Jelínek v stati Stylistické aspekty jazykového systému (gramatické dublety a konkurenty) na základě bohatého materiálu současné češtiny rozpracoval teorii konkurenčních jazykových prostředků, která vychází z vymezení stylu jako výběru z možností nabízených jazykovým systémem. Tyto možnosti zahrnují prostředky všech jazykových rovin a rozdělují je na stylově neutrální, stylově vyšší (knižní až archaické) a stylově nižší (lidové až nářeční). Takovými konkurenty na rovině zvukové jsou např. podoby *létat – lítat, mléko – mlíko, svoléknout – solíct*, na rovině tvaroslovné podoby *v balíčcích – v balíčkách, v mastích – v mastech, s vozy – s vozama, s lidmi – s lidma, peku – pečú, péci – pect – píct, kloužu – klouzám, utal – utnul*, na rovině slovtvorné *dělník specializovaný na stavbu lešení – lešedář, panelový dům – panelák*, na rovině syntaktické *nepřišel kvůli nemoci – nepřišel pro nemoc – nepřišel, protože byl nemocný* apod. Sty-

lová diferenciaci konkurenčních prostředků se pochopitelně neomezuje jen na spisovný jazyk (i když právě ten je stylisticky nejpracovanější), ale zahrnuje i prostředky, které kodifikace za spisovné nepovažuje.

Nejrozšířenějším hlediskem stylové klasifikace je **stupeň jejího zobecnění**. Na nejnižší rovině se tak rozlišují **styly jednotlivého jazykového projevu**. Může se tedy mluvit o stylu Erbenovy Kytice, o stylu letošního prezidentova novoročního projevu, o stylu autora pravidelných novinových komentářů, o stylu maturitní písemky žáka XY apod. Na vyšším stupni zobecnění jsou **styly žánrové** (styl zpravodajský, styl televizních reklam, styl hospodářských písemností, styl politického řečnictví) a **styly individuální** na jejichž utváření se podílejí tzv. subjektivní stylové činitele - věk, vzdělání, komunikační talent, zkušenosti, znalost tématu a postoj k němu, schopnost respektovat komunikačního partnera nebo auditorium (nejvíce pozornosti se obvykle věnuje stylu významných uměleckých tvůrců, politiků, vědeckých osobností, novinářů, moderátorů apod., tedy těch autorů, jejichž styl a komunikační prostředí se vyznačují zřetelnými charakterizačními rysy). Na vyšším stupni zobecnění se rozlišují **styly interindividuální**, založené na tzv. objektivních slovtvorných činitelích (na historických, politických a kulturních podmínkách komunikace, na protikladech mluvnosti - psanosti, veřejného - soukromého, oficiálního - neoficiálního styku, dialogické - monologické, vztahu rovnocennosti - nadřazenosti/podřazenosti vztahu mezi komunikačními partnery apod.). Český stylistik K. Hausenblas je nazývá **styly normovanými**, protože se řídí zákonitostmi a konvencemi (psanými nebo nepsanými pravidly), jejichž dodržování nebo naopak narušování se stává podstatnou součástí komunikační strategie. Nejvyšším stupněm zobecnění se konečně vyznačují **styly vymezené celkovým účelem, funkcí jazykového projevu**. V domácí stylistické tradici se obvykle uvádějí funkční styly umělecký, běžně dorozumivací, odborný a vědecký, administrativně-právní, publicisticko-zpravodajský apod.

Podle stupně závaznosti norem se jednotlivé texty a komunikační oblasti zřetelně liší (srov. Kraus - Hoffmannová, 2005; Čmejrková - Daneš - Světlá, 1999; Krčmová, ed., 2006; Vacková, 2007). Normy se vztahují zejména k psaným textům stylu vědeckého a administrativně-právního, kde je třeba respektovat často velice detailní a podle požadavků jednotlivých redakcí, škol, institucí aj. i diferencované pokyny vztahující se k ustálenosti jazyka příslušné oblasti (terminologickou správnost, kompoziční uspořádání textu), pokyny k formálnímu rozmístění psaného textu na stránce, pravidla užití typu písma, dodržování mezer a vzdálenosti mezi řádky,

jednotné uvádění citací, bibliografických údajů a tabulek apod. Tyto normy často mívají mezinárodní charakter a přispívají k snadnějšímu porozumění odborným dokumentům i za hranicemi příslušné jazykové oblasti.

V každém jazykovém projevu se v zásadě střetává vliv **stylových činitelů povahy individuální a objektivní (nadindividuální)**. Některé projevy (žánry) pak poskytují vlivu individuálních činitelů větší prostor (v oblasti mediální komunikace např. reportáž, komentář, fejeton), jiné autora svým vyšším stupněm normovanosti přísněji omezují (většina žánrů zpravodajských). V umění dobře stylizovat se tak spojuje vědomí respektu k dodržení jistých zásad a konvencí se schopností tyto zásady a konvence (čtenářská nebo posluchačská očekávání) funkčně přiměřeným způsobem narušovat a projevit tak svou individualitu. Představa o působení a dominanci stylových činitelů jako soustavy omezení (*constraints*) vzdáleně souvisí s pozdější poststrukturalistickou teorií o zániku (smrti) autora, o potlačení úlohy autorského subjektu v mechanismu vzniku a utváření jazykového diskurzu, jak se objevila u Jacquesa Derridy, Paula de Mana, Richarda Rortyho a dalších autorů. Tato omezení autorovy svobody v procesu stylizace však nemusí vycházet jen z vnějších, situačních nebo kulturních a historických podmínek, ale přímo z povahy jazyka. Již pražští funkční strukturalisté, kteří zkoumali umělecké vyjadřování, psali „o jazyce, který básní“.

Vedle již uvedené klasifikace funkčních stylů, kterou bychom mohli charakterizovat jako horizontální, má dlouhou historii stylová klasifikace vertikální, tedy rozlišení stylu **vysokého, středního a nízkého** a jim odpovídajících prostředků. S vysokým (nebo také vyšším) stylem se setkáváme v dokumentech slavnostní a oficiální povahy (např. v preambulích závažných listin, ve smutečních nebo oslavných projevech aj.), nízký (nebo nižší) styl charakterizuje větší míru neoficiálnosti, intimnosti. V dnešní době vědomí této klasifikace přetrvává převážně na rovině zvukové, tedy v rozdílech mezi výslovností pečlivou (ve stylu vyšším) a allegrovou nebo až nedbalou (ve stylu nízkém).

V souvislosti s lineární výstavbou textu, to je s uspořádáním a členěním sdělovaného tématu, se při výuce stylu uplatňuje ještě další klasifikace, a to jednak podle ustálených **textových vzorců**, jednak podle tzv. sekvencí neboli **stylových postupů**. V souvislosti s tím se např. text člení na úvod, vlastní sdělení (stať) a závěr, určité tvrzení může být vyjádřeno co nejstručněji, nebo rozvedeno a zdůvodněno prostřednictvím argumentace, příkladů, citátů, přirovnání, parafrází, kontrastních tvrzení, shrnutí, obrazných vyjádření, slovních hříček, aluzí (narážek na jiné texty nebo situace) apod.

Stylovými postupy se rozumějí obecné principy uspořádání sdělované látky. Ve školské praxi se obvykle uvádějí stylový postup **informační** (uplatňující se ve zpravodajství a v kratších sděleních administrativní povahy /oznámeních, pozvánkách, seznamech/, s důrazem na věcná fakta, v menší míře na vztahy mezi nimi); **popisný**, vytvářející ucelenou nebo selektivně utvářenou představu o určitém jevu, **vyprávěcí**, narativní (předkládající časový průběh událostí, a to v jejich přirozeném sledu nebo nějakým způsobem transformovaném, např. *curriculum vitae* vesměs vychází od aktuálního stavu, to je od současného zaměstnání a od nejvyššího dosaženého vzdělání a chronologicky se vrací zpět), **výkladový** neboli argumentativní (v projevech, obvykle vědeckého zaměření, s propracovanou a hierarchizovanou větovou stavbou) a **úvahový** (prostřednictvím výrazů synonymních, antonymních /kontrastů/ a přirovnání zobrazující autorovy subjektivní názory a postoje a demonstrující různé možnosti jejich prezentace v textu). V útvarcích (žánrech) komplexnější povahy se slohové postupy střídají, např. v novinové, rozhlasové nebo televizní reportáži bývají zastoupeny vedle vyprávění i pasáže popisné, výkladové nebo informační, všechny stylové postupy vesměs nacházíme v románu, ve sloupku nebo fejetonu aj.

K nápadným prolínáním mezi stylovými postupy dochází v současné době v médiích. Do věcného zpravodajství, ve kterém dosud převládala stylový postup informační, totiž stále více proniká funkce **ludická**, zábavní. Podle amerického sociologa Neila Postmana, autora příznačně nazvané práce *Ubat se k smrti* (1999), se dominantní ideologií veškeré televizní a vůbec mediální komunikace stává zábavný příběh. „Tím, že nám předává zprávy v podobě kabaretu, vyvolává televize podobné chování i u ostatních médií, takže celkové informační prostředí se postupně stává zrcadlovým obrazem televize“ (Postman, 1999, s. 119). S rozvojem soukromých médií se ve zpravodajství rozšiřuje vlastnost nazývaná **infotainment** (složenina z výrazů *information* a *entertainment*, zábava). Ve věcné informaci tak nejde jen o střízlivé líčení události, ale spolu s úsilím připoutat za každou cenu čtenářovu nebo divákovu pozornost vstupují do textu dramatické děje, individuální lidské osudy, střety osob a názorů apod.

Stylové postupy představují obecnější kategorie toho, co někteří autoři, např. Fairclough (2003), nazývají **řádem diskurzu**, to je souborem sociálních událostí a praktik, které vedou k tomu, **co** a **jak** (jakými jazykovými prostředky) bude nebo nebude napsáno či řečeno. Na nižší úrovni zobrazení než stylové postupy jsou **žánry** (formáty) - relativně ustálené, kulturně podmíněné, historicky vzniklé (a zároveň v čase proměnlivé) komuni-

kační vzorce, které se vyznačují shodnými jazykovými, kompozičními a tematickými vlastnostmi. Při vymezování žánrů se vedle kritérií teoretických, jejichž počátky se formovaly již v antických teoriích literatury a řečnictví, uplatňují četné zřetele praktické, podmíněné dynamickými proměnami komunikačních potřeb a moderních médií. Znalost žánrových zákonitostí, psaných i v komunikační praxi postupně osvojovaných, bývá oporou a vzorem jak pro autory psaných i mluvených textů, tak návodem k porozumění pro jejich příjemce.

V závěru našeho stručného výkladu o stylu a o stylistice zbývá odpovědět na často kladenou otázku, zdali styl je produktem záměrné stylizační činnosti (a s tím často spojeného procesu namáhavého hledání nejvhodnějšího výrazu a způsobu vyjádření aj.), nebo zdali styl je neuvědomovaným symptomem (řečeno sémioticky indexem) situace sdělování a autorské osobnosti i s ní spojených stylových činitelů individuální povahy. Odpověď na tuto otázku hraje důležitou roli při zkoumání řečové strategie přesvědčování, vyjadřování vztahu hegemonie, zdvořilosti, taktu nebo respektu, při zjišťování míry otevřenosti nebo neupřímnosti, oficiálnosti nebo intimnosti.

Není ovšem sporu o tom, že ve vymezení stylu se odrážejí obě motivace, záměrná i nezáměrná. Na skutečnosti, že styl je v nemalé míře také záležitostí ne zcela vědomého záměru (a dokonce že autorovy skutečné záměry často i proti jeho vůli prozrazuje), se zakládají různé metody **kvantitativní stylistiky (stylometrie)**. Právě ty se totiž opírají o zkoumání těch řečových a stylových charakteristik, jejichž užití nebo preference si autor často ani neuvědomuje. Ty spočívají ve zjišťování četnosti výskytu jazykových jednotek a jejich statistických rozložení (nejčastěji u slov, ale také u hlásek nebo fonémů, slovních druhů, větných konstrukcí, délek vět, vzdáleností mezi týmiž slovy nebo slovními druhy - tzv. *gaps* apod.). Při této analýze se uplatňují i náročnější metody matematické statistiky, jako je např. ověřování statistické reprezentativnosti získaných dat, ověřování míry shody nebo příbuznosti zkoumaných jazykových projevů prostřednictvím statistických testů, binárního nebo mnohoměrného porovnávání dat, faktorové analýzy atd. Statistické metody zkoumání, které v posledních letech využívají data rozsáhlých počítačově zpracovaných textových korpusů, se prakticky uplatňují zejména při zjišťování sporného autorství (v literární vědě, ale i v kriminalistice, v mediálních studiích, při obsahové analýze textu, při výuce cizích jazyků, ve stenografii aj.). Pomocí statistických metod se zkoumají i obsahy a témata jazykových projevů jako opora a východisko pro zkoumání jejich vlastností kvalitativních.